

Валерій Степанков

Переяслав 1654 року: витоки, сутність, наслідки

Перш ніж приступити до безпосереднього з'ясування порушеної проблеми, вважаємо за доцільне висловити два застереження, які, з одного боку, дозволять глибше осягнути її суть, а з іншого — чіткіше окреслити позицію автора. По-перше, принципово не сприймаємо існуючу в сучасній російській історіографії думку про наявність на теренах України й Білорусі до середини XVII ст. «единого русского народа»¹. Не вступаючи у дискусію з цього приводу (це тема окремої розмови), зауважимо, що українська історіографія уже давно спростувала подібні теорії, а праці кінця XX — початку XXI ст. вітчизняних й зарубіжних вчених (О. Апанович, С. Величенка, О. Гуржія, Я. Дашкевича, Я. Ісаєвича, Ю. Мицика, С. Плохія, П. Саса, Ф. Сисина, В. Смолія, О. Струкевича, Т. Хинчевської-Геннелъ, Н. Яковенко й ін.), попри відмінність у поглядах авторів, засвідчують інтенсивний процес розвитку національної самосвідомості українців. Формувалося чуття етнічної спільноти, національної самоідентифікації, усвідомлення безперервності існування з княжих часів на священних теренах «руської, рідної землі», почуття національного ренегатства. Викристалізовувалися ознаки належності до українського (у тогочасній термінології «руського») народу, складові його політичної концепції, висувалося гасло захисту «свободи і вольності руського народу» тощо.

Поділяємо висловлене Н. Яковенко міркування щодо того, що приблизно з 20-х рр. XVII ст. поняття «руський народ» «набуває термінологічної конкретності». Як стверджує дослідниця, «віднині й надалі під «руским народом» автори (тогочасних творів — В. С.) однозначно мають на увазі населення територій, історично пов'язаних з Київським і Галицько-Волинським князівствами, тобто етнічною Україною» і минуле «п'яти княжих столиць (Києва, Галича, Холма, Львова і Володимира) та династій, що тут панували, стає головним засобом мобілізації історичної пам'яті. Ідейна мета цих екскурсів в історію — продемон-

¹ Флоря Б. О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху средневековья — раннего нового времени // Россия — Украина: история взаимоотношений. — М., 1997. — С. 14–24; Восточные славяне в XVII–XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие. Материалы «круглого стола» // Славяноведение. — 2002. — № 2. — С. 9–10.

струвати правонаступність політичного буття руського народу на своїй території». І «саме на цей час припадає переростання відчуття етнічної спорідненості, зіперте на спільність території, мови та релігії, в усвідомлення себе політичним колективом-народом, що має виключне право на політичну самореалізацію в межах власної території»². Проаналізувавши панегірики князям Острозьким і Заславським, дослідниця дійшла висновку, що в тогочасних уявленнях про Русь як політичний простір географічні обриси цього простору збігаються «з територією південних («українських») князівств києво-руської доби, абсолютно й безальтернативно виносячи за дужки не лише російські, а й білоруські терени (це, до речі, переконливо заперечує поширену серед істориків думку, нібито сприйняття «Русі» як суцільного українсько-білоруського масиву розщепилося на Україну й Білорусію лише під час та внаслідок Хмельниччини). А параметри цього простору як певної політичної цілості витікають з уявлень про суцільний простір влади — від Києва по Львів»³.

По-друге, поділяючи погляди примордіалістів на генезу української нації, вважаємо, що у 1648 р. в Україні спалахнула Національна революція (типологічно близька до Нідерландської), спрямована на здобуття незалежності й розбудову соборної самостійної держави. Вивчення виявленого істориками масиву джерел однозначно засвідчує яскраво виражену національно-визвольну, конфесійну і соціальну спрямованість боротьби, в якій взяли участь різні прошарки українського суспільства: козаки, духовенство, селяни, частина шляхти й міщани. З огляду на зміст події, визнаємо хибним використання для її маркування термінів «козацьке повстання», «козацька війна», «козацька революція», бо вони ігнорують національно-визвольний характер борні народу, зводячи її сутність до соціального конфлікту у Речі Посполитій.

Можна, потрібно й корисно дискутувати з проблеми типології українських подій, що спалахнули у 1648 р. Однак не можемо збагнути доцільності наполегливих зусиль Н. Яковенко (починаючи з середини 90-х рр. XX ст.), під гаслами «сучасного наукового мислення», «безсторонньої правди» та необхідності ревізії «найміцнішого монумента

² Яковенко Н. Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми В'ячеслава Липинського) // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.). — Львів-Люблін, 1996. — С. 24–25; Її ж. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С. 174.

³ Яковенко Н. Топос «з'єднаних народів» у панегіриках князям Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності) // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. — К., 2002. — С. 250.

старої історіографії», пересадити на ґрунт сучасної української історіографії дещо модернізовану концепцію «домової війни» польських істориків, сформовану ще 350 літ тому С. Твардовським. На її переконання, у 1648 р. спалахнула «жахлива селянська війна» («жакерія», «громадянська війна»), що становила собою «кривавий хаос», «нечувану різню», масовий терор, «спалах антисемітського фанатизму» тощо⁴. Всі ці оцінки типові для робіт польської історіографії другої половини XVII–XX ст. та пізнього П. Куліша, в яких повстання українців зображувалося, за спостереженням Ф. Сисина, «лише безглуздою деструкцією»⁵. Сповна поділяємо його міркування, що «вважати Хмельниччину негативним явищем означає відкидати центральну подію української історії, яку за її значенням можна порівняти з хрещенням 988 р. або національним відродженням початку XIX ст.»⁶.

Однією з найприкметніших рис визвольної, конфесійної та соціальної боротьби українців у 20–30-х рр. XVII ст. стала важлива роль у ній зовнішньополітичного чинника. Експансія католицизму (в його польській моделі), утиски православних і православної церкви, що сприймалися православним населенням як національне гноблення (у його свідомості релігія і національність були настільки тісно пов'язані, що віра отримала національну ознаку: католицька називалася «ляцькою», а православна — «руською»⁷), наростання соціального визиску, небажання еліти Речі Посполитої визнати за козацтвом статус привілейованого стану (на зразок шляхетського), жорстокі репресії штовхали до пошуку допомоги й підтримки зовні, насамперед у Московії та Криму. В історіографії чомусь не відзначається той факт, що саме утиски й переслідування спонукали українське православне духовенство торувати дорогу до отримання покровительства у російських царів і московського патріархату, вбачати у них захисників православ'я.

⁴ Яковенко Н. Між правдою і славою (Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // Сучасність. — 1995. — № 12. — С. 68–76; Її ж. Нарис історії України... — С. 181–191; Її ж. У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. — К., 2000. — Вип. 3. — С. 58–78; Її ж. Скільки облич у війни: Хмельниччина очима сучасників // Паралельний світ... — С. 189–228.

⁵ Сисин Ф. Чи було повстання Богдана Хмельницького революцією? Зауваги до типології Хмельниччини // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Просфоніма. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. — Вип. 5. — Львів, 1998. — С. 571.

⁶ Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 75.

⁷ Floria B. N. Konflikt między zwolennikami unii i prawosławia w Rzeczypospolitej (w świetle źródeł rosyjskich) // Barok. Historia — Literatura — Sztuka. — T. 3. — Warszawa, 1996. — S. 25–32; Его же. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20–30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны // Славяноведение. — 2002. — № 2. — С. 37.

Власне, з цієї причини формується ідея єдності православної Русі, біля витоків якої стояв київський митрополит Йов Борецький. Саме він у листі до царя від 3 вересня 1624 р., як з'ясував С. Плохій, вперше, опираючись на біблійну оповідь про братів Йосипа і Веніаміна, не лише висловив міркування про релігійну й кровну спорідненість польсько-литовської і московської Русі, але й потрактував українців-малоросіян як молодших, а росіян-великоросів як старших братів, котрі створюють одну сім'ю⁸. На середину XVII ст. російський чинник, що ґрунтувався на постулаті спільності православного віросповідання, увійшов у свідомість частини населення й трансформувався в образ Росії як потенційної союзниці у боротьбі з «ляхами».

Другим зовнішньополітичним фактором, який впливав на перебіг визвольних змагань 20–30-х рр., став характер взаємин Війська Запорозького з Кримом. Серед козацтва формується угруповання, яке для досягнення поставлених цілей орієнтувалося на союз з ханством і Портою. Вже під час Хотинської кампанії 1621 р. турецький уряд намагався налагодити зв'язок з козаками й схилити їх до виступу проти Речі Посполитої, обіцяючи взамін створити удільну Українську державу зі столицею у Києві чи Кам'янці-Подільському⁹. В деяких джерелах є відомості, що однією з причин позбавлення влади гетьмана Якова Нероди (Бородавки) стала підозра у підтриманні ним таємних стосунків з турками¹⁰. Відомо, що у 20–30-х рр. укладалися угоди Війська Запорозького з ханами, спрямовані на надання взаємодопомоги проти ворогів. А в 30-х рр. уже мали місце спільні воєнні дії козаків і татар проти поляків. У першій половині 40-х рр. окреслилася тенденція політичного зближення Запорозької Січі з Кримським ханством, наслідком чого стали спільні напади татар і запорожців на російські землі¹¹. У свідомості козаків зародилася також думка про можливість звернення по допомогу і до султана¹².

Не випадково Б. Хмельницький, розпочавши підготовку повстання, восени 1647 р. вдався до переговорів про укладення антипольської угоди з кримською знаттю й ханом, котрим, вочевидь, повідомив про

⁸ Płochij S. Między Rusią a Sarmacją: «unarodowienie» Kozaczyzny ukraińskiej w XVII–XVIII w. // Między sobą: Szkice historyczne polsko-ukraińskie. — Lublin, 2000. — S. 161–162.

⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VII. — К., 1995. — С. 469; Podhorodecki L., Raszba N. Wojna Chocińska 1621 roku. — Kraków, 1979. — S. 71.

¹⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 471; Tretiak J. Historia wojny Chocińskiej (1621). — Kraków, 1921. — S. 150.

¹¹ Флоря Б. Н. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого // Исследования по истории Украины и Белоруссии. — М., 1995. — С. 52–59.

¹² Цит. за: Флоря Б. Н. Запорожское казачество и Крым... — С. 59.

запланований антитатарський похід польських підрозділів¹³. На одній із козацьких рад порушувалося питання і про можливість одержання допомоги з боку Росії, однак присутні дійшли висновку, що вона відмовить їм, бо ще не поновила сил після останньої війни з Річчю Посполитою¹⁴. Направив Б. Хмельницький посла й до султана Ібрагіма, щоб заручитися підтримкою Порти. Його прийняли доброзичливо й обдарували. Як на наш погляд, наслідком саме цих переговорів (а не червня чи липня 1648 р., як припускав О. Прицак) стало укладення угоди про встановлення дружніх відносин й заборону татарам нападати на українські землі¹⁵.

Добившись за допомогою татар Тугай-бея блискучих перемог над поляками на Жовтих Водах і під Корсунем у травні 1648 р., Б. Хмельницький та його оточення не висунули програми звільнення українських земель від польського панування. Розглядаючи Річ Посполиту як Вітчизну, вони спромоглися лише сформулювати ідею створення на теренах козацької України (включаючи Білоцерківщину й Уманщину) удільної козацької держави, очолюваної гетьманом, яка, вочевидь, мала вийти зі складу Польщі й перетворитися на третю складову федеративної Речі Посполитої¹⁶. Домогтися цього сподівалися шляхом реформування політичного устрою останньої руками монарха, суть якого полягала у перетворенні королівської влади в самодержавну, обмеженні політичного впливу князів і магнатів, урівнянні соціального статусу козацтва із шляхтою.

Спочатку реалізація цих планів пов'язувалася з особою короля Владислава IV (у свідомості козаків про нього склалося уявлення як про доброго монарха, готового не лише надати їм і руському народу права і свободи, але прийняти православ'я й повернути у нього «ля-

¹³ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Вид. друге, випр. і доп. — Львів, 1990. — С. 76.

¹⁴ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994. — С. 358.

¹⁵ Мицик Ю. Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в XIV–XVIII вв. Материалы научной конференции. — Запорожье, 1993. — С. 44–45; Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. — Вип. II. — Т. 5. — К., 1993. — С. 182–184, 189–190; Флоря Б. Н. Османская империя, Крым и страны Восточной Европы во второй половине 30-х — 40-х гг. XVII в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — Ч. 1. — М., 1998. — С. 165–171.

¹⁶ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999. — С. 96–97; Степанков В. С. Українська державна ідея // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К., 2001. — С. 76.

хів»¹⁷). Після його смерті 20 травня ситуація істотно змінилася, і Б. Хмельницький вирішив добиватися поставленої цілі за допомогою зведення на польський трон російського царя Олексія Михайловича. 18 червня гетьман звернувся до нього з листом, в якому повідомив про здобуті перемоги, стан безкоролів'я й засвідчив бажання бачити його польським королем. Для здобуття трону пропонував розпочати наступ на Річ Посполиту, обіцяючи зі свого боку надати військову допомогу¹⁸. Ці міркування повторив у листі від 21 липня до путивльського воєводи Никифора Плещеева, зазначаючи, що тепер цар має час йти війною на ляхів, «азали би дал бог, штоби он ляхом і нам паном і царем бил одноє віри греческое...»¹⁹.

Аналіз літнього листування гетьмана із царем і воєводами, а також його розмов з перехопленими посланцями воєвод до польських сановників з приводу координації дій проти Криму засвідчує, що він не порушував питання ані про приєднання козацької України до Росії, ані про прийняття нею царської протекції. Б. Хмельницький бачив у цей час Військо Запорозьке власне у ролі союзника Московії у боротьбі за польський трон²⁰. А довідавшись із перехоплених листів воєвод про обговорення ними з польськими урядовцями питання про надання Росією допомоги Речі Посполитій у боротьбі з повстанцями, гетьман відреагував погрозою замиритися з поляками й вчинити разом з ними похід у російські землі²¹. Оскільки Москва відмовилася піти назустріч пропозиціям Богдана включитися у боротьбу за корону, гетьман у вересні розпочав переговори з трансільванським князем-протестантом Д'єрдем І Ракоці, котрий прагнув здобути польський трон для молодшого сина Сигизмунда.

Тим часом козацьке повстання переросло у Національну революцію, у вирі якої влітку й восени відбувався інтенсивний процес становлення державних інституцій на звільнених теренах України. Помітно радикалізувалася також політична програма гетьмана та його соратників. Розгромивши 23 вересня польське військо під Пилявцями, вони розпочали західний похід, метою якого було добитися обрання на трон короля, здатного реалізувати її основні засади. Віднині передбачалося визнання суб'єктом Речі Посполитої України (Русі) щонайменше у складі Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського і Чернігівсько-

¹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. 2. — К., 1995. — С. 173–174; Флоря Б. Н. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой... — С. 38–45.

¹⁸ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). — К., 1961. — С. 48–49.

¹⁹ Там само. — С. 57.

²⁰ Там само. — С. 55.

²¹ Там само. — С. 64.

го воєводств (де «козаків багато») зі статусом, подібним до Великого князівства Литовського. Схоже, саме у зв'язку з цим в оточенні Б. Хмельницького велися розмови про утворення Руського князівства²².

Сподіваючись, що обраний не без впливу позиції Війська Запорозького королем Ян Казимир піде на реформування Речі Посполитої, а також намагаючись уникнути продовження бойових дій взимку, гетьман пішов на укладення 21 листопада перемир'я. Слушним є зауваження Я. Федорука, що воно розглядалося ним лише як тактичний крок на шляху до мети²³. Адже гетьман 17 листопада у листі до Д'єрдя І висловлював бажання бачити його «опікуном і королем Польщі» й радив князеві «якнайшвидше наступати на Польщу», обіцяючи приєднатися «з усім нашим військом і силою»²⁴. А в кінці листопада направив посольство до султана клопотатися про прийняття Портою під протекцію усієї Русі «аж по Віслу» на умовах, якими користувалися Молдавія та Валахія²⁵.

Впродовж грудня 1648 — лютого 1649 рр. зазнає докорінних змін політична програма молодшої еліти. Вперше в українській суспільно-політичній думці її наріжним каменем стає ідея створення незалежної від Речі Посполитої держави в складі усіх етноукраїнських земель. Усвідомлюючи, що польський уряд добровільно не погодиться на вихід України зі складу Польщі, Богдан продовжує інтенсивний пошук військово-політичних союзників. 8 січня 1649 р. гетьман відправив до Москви посольство полковника Селуяна Мужилівського, що мало засвідчити незалежність від Речі Посполитої витвореної держави, наміри Війська Запорозького добиватися звільнення решти українських земель й прохати військової допомоги. Через єрусалимського патріарха Паїсія, котрий разом з послом виїхав до Москви, гетьман порушив клопотання про прийняття Війська Запорозького під царську протекцію (П. Гой висловив припущення, що дане питання було порушене патріархом самостійно, без узгодження з гетьманом, але воно потребує переконливішої аргументації²⁶).

²² Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — Т. II. — М., 1953. — С. 130; Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України). — Ф. 1230, оп. 1, спр. 67. — Арк. 1; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 40–44.

²³ Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 — серпень 1649 рр.). — Львів, 1993. — С. 37–39.

²⁴ Документи Богдана Хмельницького. — С. 85.

²⁵ Там само. — С. 628.

²⁶ Гой П. Дипломатичні стосунки України з Московщиною 1648–1651. — Львів, 1996. — С. 75.

Лютневі переговори у Москві завершилися для козацької України невдачею. Посилаючись на існування «вічного миру» 1634 р. з Річчю Посполитою, цар відмовився розпочати проти неї бойові дії й прийняти Військо Запорозьке під свою протекцію. До гетьмана було направлено посланця Василя Михайлова з листом Олексія Михайловича, в якому звучала пропозиція замиритися з Польщею²⁷. Характеризуючи політику Москви в українському питанні, слід погодитися з думкою Г. Лизлова, що вона не мала намірів втручатися у війну України з Річчю Посполитою, прагнучи домогтися династичної унії Росії й Речі Посполитої та повернення Смоленська і Сіверщини шляхом дипломатичного тиску на Польщу²⁸.

В умовах загрози відновлення бойових дій з Річчю Посполитою Б. Хмельницький під час переговорів у кінці квітня 1649 р. з першим російським послом Григорієм Унковським намагався переконати співрозмовника у незалежності від Польщі Української держави, оскільки «короля мы не обирали и не коруновали и креста ему не целовали». А відтак, враховуючи самостійність козацької України, цар може, не порушуючи «вічного договору» з Польщею, прийняти її під протекцію. Обґрунтовуючи доцільність вступу Росії у війну проти Речі Посполитої з метою оволодіння польським тронном, гетьман на чільне місце висував конфесійний чинник²⁹. В листі від 13 травня до царя знову наголосив на бажанні бачити його «над нами царем и самодержцею...», що мало призвести до з'єднання «всего православия»³⁰. Однак російська політична еліта відмовилася піти назустріч цим пропозиціям Б. Хмельницького.

Спроба гетьмана та старшини добитися незалежності України від Речі Посполитої наштовхнулася на потужний спротив з боку кримської знаті, що категорично не хотіла бачити на північних кордонах ханства самостійної держави. Саме тому у вирішальний момент Зборівської битви (у ніч з 15 на 16 серпня) хан Іслам Гірей пішов на переговори з Яном Казимиром й спонукав до них Б. Хмельницького. За визнанням

²⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. III: Дополнения. — СПб, 1862. — С. 26; Архів Інституту історії України НАН України (далі — АИУ). — Оп. 3, спр. 7. — Арк. 42–43; Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 92–98; Гой П. Назв. праця. — С. 73–80; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. 3. — К., 1995. — С. 136–137; Його ж. Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р. // Україна. — 1914. — № 2. — С. 29–35.

²⁸ Лызлов Г. М. Польско-русские отношения в период освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг.: Автореф. дис. ... к. и. н. — М., 1959. — С. 9–10.

²⁹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 151–155.

³⁰ Документи Богдана Хмельницького. — С. 118.

київського воєводи Адама Кисіля, «якби хан під Зборовом над нами не змилювався, то вже б нам він (гетьман. — В. С.) був кінець зробив»³¹. Здобувши воєнну перемогу, українці змушені були задовольнитися умовами договору (від 18 серпня), який передбачав визнання політичної автономії Української держави лише в складі трьох воєводств: Брацлавського, Київського і Чернігівського.

Згубні для реалізації української державної ідеї наслідки не обмежувалися несприятливими умовами згаданої угоди. На жаль, в історичній літературі спостерігається недооцінка факту істотного погіршення геополітичного становища козацької України, зумовленого укладенням 18 серпня кримсько-польського договору. Він передбачав встановлення між державами «вічної приязні», надання взаємодопомоги проти спільного ворога, заборону татарам нападати на Річ Посполиту, дозвіл короля ханові залучати для своїх потреб Військо Запорозьке й згоду хана надавати військову допомогу королю тощо³². Це означало, що, по-перше, Крим ставав союзником Речі Посполитої, а відтак втрачалася антипольська спрямованість українсько-кримського договору 1648 р; по-друге, козацька Україна мусила зважати на існування польсько-кримського союзу, вістря якого могло спрямуватися і проти неї, а тому вона вже не могла без згоди Криму розпочинати воєнні дії проти Польщі; по-третє, дії гетьмана на міжнародній арені ускладнювалися необхідністю врахування інтересів Криму й Речі Посполитої; по-четверте, виникла загроза втягнення Української держави у спільні польсько-кримські зовнішньополітичні акції, зокрема, в антиросійську війну, ідея якої виношувалася кримською знаттю.

Такий фінал кампанії приголомшив гетьмана. І одну з причин цього він вбачав у позиції Московії³³. Роздратований частими приїздами посланців воєвод для розв'язання дрібних прикордонних питань, а також відомостями про масові безчинства татар, він 20 вересня пригрозив вчинити на неї похід³⁴. Зрозуміло, після виснажливих бойових дій й розпуску війська Б. Хмельницький не міг його розпочати, хоча хан і схилився його до цього³⁵. Та й не хотів, вбачаючи у Москві потенційного союзника. Мав намір лише трохи настрахати російську еліту, щоб підштовхнути до надання допомоги козацькій Україні.

³¹ Краківський державний архів (далі — КДА). — Ф. 465 (Збірка Русецьких), спр. 31. — Арк. 77.

³² Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі — ЛНБ). ВР. — Ф. 5, спр. Осолінських № 2286/II. — Арк. 29–30; ЦДІА України. — Ф. 1230, оп. 1, спр. 194. — Арк. 42–43; *Historia dyplomacji polskiej*. — Т. 2. — Warszawa, 1982. — S. 193.

³³ *Воссоединение Украины с Россией*. — Т. II. — С. 251.

³⁴ Там же. — С. 252–253.

³⁵ Там же. — С. 244, 251, 281.

Потрапивши у складну ситуацію (є підстави вважати, що гетьман знав основні положення польсько-кримського договору), він вносить зміни до зовнішньої політики. По-перше, слушно вважаючи ханат ненадійним союзником, Б. Хмельницький активізував заходи по створенню антипольської коаліції у складі України, Порти, Росії, Трансільванії, Молдавії та Швеції³⁶. У вересні 1650 р., внаслідок спільного походу до Молдавії, домігся укладення з нею договору про дружбу, який передбачав надання взаємодопомоги проти ворогів й шлюб сина гетьмана Тимоша з донькою господаря Розандою³⁷.

По-друге, прагнучи будь-що уникнути участі у запланованому Бахчисараєм поході проти Росії. Починаючи з жовтня 1649 р., Крим почав домагатися від Варшави проведення проти останньої широкомасштабної війни, плекаючи надію відвоювати Астраханське і Казанське ханства. Весною 1650 р. польський уряд наказав гетьману готуватися до спільного з татарами походу на Росію. І тільки завдяки його винятковій дипломатичній спритності вдалося у першій половині серпня запобігти вторгненню кримсько-українських військ у російські землі³⁸. Взамін за це Б. Хмельницький сподівався, що російський цар врешті надасть Україні військову допомогу й візьме під свою протекцію. При цьому у переговорах з росіянами він неодноразово наголошував на вимушеності свого союзу з Кримом і Портою, але у різних формах проводив думку, що якщо цар не змінить свого ставлення до козацької України, то він вчинить на Росію напад разом з кримцями й турками³⁹.

По-третє, починаючи з осені 1649 р., український уряд помітно активізував стосунки з Портою, обіцяючи їй, взамін за надання військової допомоги, прийняти протекцію султана. Є дані, що до кінця цього року Б. Хмельницький двічі направляв до Стамбула посольства з подібними пропозиціями⁴⁰. Основні ж переговори відбулися в кінці липня 1650 р. у Чигирині з турецьким послом Осман-агою, під час яких гетьман вперше особисто заявив про бажання вірно служити Високій

³⁶ КДА. — Ф. 465, спр. 31. — Арк. 77.

³⁷ Байдаус Э. Штрихи к политическому портрету Б. Хмельницкого в контексте молдавско-украинских отношений (1648–53 гг.) // *Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть*. — К., 2000. — С. 200; Грушевський М. *Історія України-Руси*. — Т. IX. — Ч. 1. — К., 1996. — С. 88–94.

³⁸ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — 2-ге вид., доп., перероб. — К., 1995. — С. 267–270, 274–276; Seredyka J. Nieudana próba włączenia w 1650 r. Kozaków Zaporoskich do antyrosyjskiego sojuszu polsko-tatarskiego // *Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI–XVIII w.* — Warszawa, 1993. — S. 125–129.

³⁹ АИУ. — Оп. 3, спр. 8. — Арк. 274; Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 188, 269–270, 281, 329, 358–359, 376, 429–433, 448, 463.

⁴⁰ КДА. — Ф. 465, спр. 31. — Арк. 71; Спр. 41. — Арк. 209.

Порті; зобов'язався не допускати морських виправ козаків проти неї, підтримувати союз з Кримом й не брати участі у ворожих акціях проти Османської імперії. Зі свого боку, Порта обіцяла надіслати військову допомогу проти Речі Посполитої. До Стамбула було відправлене посольство київського полковника Антона Ждановича, яке мало засвідчити «рішучий намір» Б. Хмельницького «завжди вірно й правдиво служити могутньому цареві, бути в добрих стосунках і взаєморозумінні з усіма високими урядовцями Високої Порти і навіть з усією турецькою нацією»⁴¹. З невідомої причини Л. Заборовський, характеризуючи чигиринські переговори й місію А. Ждановича, й словом не обмовився про згоду козацької України прийняти протекцію султана⁴².

Турецький уряд після переговорів з українцями прийняв ухвалу про прийняття козацької України під протекцію Мегмеда IV, пообіцяв наказати хану підтримувати союз із нею й надати допомогу в разі нападу Польщі. Б. Хмельницький довідався про це від А. Ждановича та Осман-аґи, котрі повернулися 16 листопада. 11 грудня він направив через Осман-аґу листа до яничарського аґи з проханням поклопотатися перед султаном, щоб звелів ханові перебувати «на віки у братерстві з нами». Цього ж місяця Мегмед IV видав грамоту гетьманові, повідомляючи про прийняття козацької України «під крила й протекцію нашої неосяжної Порти»⁴³. Для відібрання присяги до Чигирини вирушає у кінці лютого — на початку березня посольство з атрибутами влади володаря Української держави, яке мало повідомити про згоду султана надіслати на допомогу військо. Умови протекції були сприятливими: козацька Україна звільнялася від сплати данини, а її зобов'язання перед Портою зводилися лише до надіслання у разі потреби війська у розпорядження султана та запобігання козацьких морських виправ. Окрім цього, оформлення у цей час акту прийняття турецької присяги, по-перше, охоронило б українські землі від татарських грабів; по-друге, убезпечило б від антиукраїнських зовнішньополітичних акцій Кримського ханства й слугувало б запорукою збереження з ним військово-політичного союзу; по-третє, гарантувало б одержання істот-

⁴¹ Документи Богдана Хмельницького. — С. 177–178; Бутич І. Два невідомі листи Богдана Хмельницького // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі — Записки НТШ). — Т. ССХІІ. — Львів, 1991. — С. 319–326; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. ІХ. — Ч. 1. — С. 59–64.

⁴² Заборовский Л. Г. Порты, Крымское ханство и государства Центральной и Восточной Европы в 1648–1654 гг. // Османская империя и страны... — Ч. I. — С. 205.

⁴³ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 51–52; Документи Богдана Хмельницького. — С. 204–205; Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1965. — С. 375; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. ІХ. — Ч. 1. — С. 131–137.

ної воєнної допомоги з боку Порти. Проте, Б. Хмельницький, прийнявши у першій половині квітня 1651 р. посольство Осман-аґи, ухилився від принесення разом із старшиною присяги Мегмеду IV (відклавши її на майбутнє) й відмовився від воєнної допомоги⁴⁴.

Чому гетьман, котрий неодноразово звертався з проханнями до султана (як, до речі, і московського царя) про прийняття протекції, після відповідної ухвали Стамбула раптом почав зволікати з принесенням присяги? Як на наш погляд, причина цієї позиції володаря булави полягала в тому, що він і не збирався приймати чиєї б не було протекції! Прагнучи зберегти самостійність, Б. Хмельницький, граючи на суперечностях між Росією, Портою й Річчю Посполитою, шляхом обіцянок царю й султану прийняти протекцію прагнув домогтися воєнної допомоги від Московії (й у такий спосіб втягнути її у війну з Річчю Посполитою), а також політичної підтримки з боку Османської імперії з метою збереження військово-політичного союзу з Кримом.

Ця зовнішньополітична доктрина в принципі була вірною до укладення Зборівського кримсько-польського договору, після якого ханство перетворилося на самостійний потужний геополітичний чинник, спроможний докорінним чином змінити перебіг українсько-польської війни. За обставин, коли кримська еліта, по-перше, була налаштована найрішучишим чином проти виокремлення українських земель у незалежну державу, а, по-друге, пов'язувала реалізацію своїх планів приєднання Астраханського й Казанського ханств із союзом з Річчю Посполитою, козацька Україна втратила можливість добитися мети шляхом збереження попереднього зовнішньополітичного курсу. Склалася ситуація, що вимагала негайного опертя на підтримку (шляхом прийняття протекції) тієї із держав, яка б забезпечила доведення до переможного кінця боротьби з Річчю Посполитою, нейтралізувавши при цьому антиукраїнську позицію Криму. Сповна поділяємо думку Я. Дашкевича, що «трагедія України у XVII столітті (та не лише в цьому), полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти лише під протекторатом одного з прихильників-сусідів. Багатовікове межування з розбійницьким степом, який розглядав Україну та українців лише як резервуар ясиру, не давало можливості здійснювати перехід до незалежної держави без попереднього залежного періоду»⁴⁵.

Проте Б. Хмельницький не сповна вловив негативні тенденції цієї переміни й продовжував робити ставку на карту одночасного загра-

⁴⁴ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 65, 80; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 135, 217, 247–248.

⁴⁵ Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. — К., 1994. — С. 274.

вання з Росією і Портою. Трагічним наслідком такого курсу стала Берестецька катастрофа українського війська, зумовлена самовільним залишенням 30 червня 1651 р. кримськими і ногайськими татарами поля битви. Це сталося не внаслідок неспроможності протистояти наступу поляків, а з політичних міркувань хана та його оточення, можливо, не без таємного порозуміння з Яном Казимиром. Чи не тому гетьман вважав, що Іслам Гірей, «приход на помощь, помочь не учинил, и на чом присягал, во всем зрадил...»⁴⁶. Як результат — Українська держава опинилася на грані загибелі, і лише ціною надлюдських зусиль Богдана й самовідданої боротьби українців вдалося зберегти її існування у межах Київського воєводства, що передбачалося Білоцерківським договором від 28 вересня 1651 р.

Хоча гетьман тепер і зрозумів масштаби небезпеки військово-політичного зближення Криму й Речі Посполитої⁴⁷, все ж суттєвих змін у зовнішню політику не вніс. Як і раніше, домагався військової допомоги з боку Московії, засвідчуючи готовність прийняти царську протекцію на основі укладеного договору («...на которых статьях тому быть, что им быть под ево государевою высокою рукою»)⁴⁸. Водночас обіцяного ще в липні 1651 р. посольства для обговорення його змісту надсилати до Москви не поспішав. Зі свого боку, російський уряд, незважаючи на ухвали Земського собору у березні 1651 р. про доцільність відмови від договору 1634 р. з Річчю Посполитою й прийняття Війська Запорозького під государеву високу руку, теж не квапився загострювати відносин з Польщею й приймати гетьмана під протекцію. Цар вирішив взяти на себе роль посередника у польсько-українському замиренні⁴⁹.

Продовжували розвиватися дипломатичні стосунки з Портою. Після переговорів з її посольством, Б. Хмельницький 7 грудня 1651 р. звернувся з листом до Мегмеда IV, в якому клопотався про прийняття

⁴⁶ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 123; Мицик Ю. А. Віршована хроніка 1682 р. про Берестецьку битву // Берестецька битва в історії України. Матеріали і тези Шостої науково-теоретичної конференції, присвяченої 400-річчю з дня народження Богдана Хмельницького. 24–25 червня 1995 р. — Рівне, 1995. — С. 100–101; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — С. 323–325; Степанков В. С. Невідомі сторінки Берестецької битви у висвітленні «Щоденника» Я. Михаловського // Берестецька битва в історії України. Матеріали і тези Шостої науково-теоретичної конференції... — С. 46–47.

⁴⁷ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 123.

⁴⁸ Там же. — С. 120–123.

⁴⁹ Там же. — С. 262–263, 269; Документи Богдана Хмельницького. — С. 281; Заборовский Л. Переяславская рада и московские соглашения 1654 года: проблемы исследования // Россия — Украина: история взаимоотношений. — С. 42; Касименко О. К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 — початку 1651 р. — К., 1955. — С. 398–407.

під протекцію не лише козацької України, а всіх етноукраїнських земель: «...бачу, що це є самою божою волею, щоб руський народ був вільним від польської неволі. А тому, що вся Греція визнає владу вашої цісарської милості, мого милостивого пана, то і вся Русь, яка є однієї віри з греками і бере від них свій початок, хоче і могла б бути під владою вашої цісарської милості...»⁵⁰. Можна констатувати, що на літо 1652 р. серед старшини зміцніли позиції угруповання, котре орієнтувалося на Туреччину⁵¹. В лютому 1653 р. Б. Хмельницький направив нове посольство до султана з метою клопотатися про його протекцію й надання військової допомоги. Не дочекавшись його повернення, у кінці квітня вислав до Стамбула нових послів, котрі мали підтвердити готовність прийняти протекцію (за умови не сплачувати данини до турецької скарбниці), попросити Мегмеда IV повідомити польського короля, що Порта бере під свій захист козацьку Україну й заборонити хану її спустошувати.

Перше посольство було прийнято доброзичливо, турецький уряд вдруге прийняв ухвалу про прийняття України під протекцію й пообіцяв задовольнити усі прохання (взамін гетьман мав виплачувати незначну данину й, можливо, поступитися Кам'янцем). До Чигирини було відправлено посла Магмет-аґу з короною, булавою, бунчуком, кафтаном, знаменом й обіцянкою в разі принесення присяги надіслати на допомогу 100-тисячне військо. Після прибуття посла Б. Хмельницький, вочевидь, у кінці травня зібрав старшинську раду, на якій майже всі полковники висловилися на користь прийняття протекції султана, інші старшини схилилися до думки про доцільність прийняття царської протекції. Після гострої дискусії, ймовірно, не без вирішальної ролі гетьмана, рада відхилила пропозицію про принесення присяги Мегмеду IV, а, щоб не псувати відносин з Портою, Магмет-аґі повідомили, що оскільки тривають бойові дії, немає можливості оформити акт прийняття протекції, і згодом його відправили назад⁵². Причин відмови принесення присяги султану вбачаємо дві: прагнення Б. Хмельницького продовжувати попередню політику у стосунках з Портою і Московією та традиційне несприйняття частиною старшини ісламського світу (бусурман) в особі Порти.

⁵⁰ Документи Богдана Хмельницького. — С. 234.

⁵¹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 221.

⁵² Там же. — С. 290, 303, 307, 320; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 498, 534–537; Заборовский Л. В. Борьба русской и польской дипломатии и позиция Османской империи в 1653–1654 гг. // Балканские исследования. — Вып. 3. — М., 1978. — С. 66–67; Его же. Порты, Крымское ханство... — С. 210–212; Смолий В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... — С. 399–401.

Проте, вже з середини 1653 р. внутрішньо- і зовнішньополітичне становище Української держави почало неухильно погіршуватися, послаблюючи її мілітарну потугу і не залишаючи шансів на маневрування на дипломатичній арені. Насамперед слід зауважити, що тривалі військові дії, які проводилися власне на українських землях, завдали їм страхотливих руйнувань, а разом із лютуванням епідемій холери й чуми (у 1650–1652 рр.) та голодівок (1650, 1652–1653 рр.) призвели до обезлюднення цілих районів (лише на Київщині й Поділлі було знищено понад 100 міст і містечок; на Волині, за підрахунками В. Цибульського, зруйновано понад 620 поселень). Людські втрати у козацькій Україні, вочевидь, складали не менше 40 %. Внаслідок розорення значна частина козаків виявилася неспроможною виконувати військову повинність, тому залишала козацький стан, переходячи у міщанство. А відтак чисельність армії на другу половину 1653 р., ймовірно, скоротилася із 130–140 тис. до 50–60 тис. осіб⁵³.

У жодному разі не можна недооцінювати негативної ролі емоційно-психологічної втоми значної частини населення від довготривалої боротьби, якій не бачили кінця, його зневіри у можливості здобуття перемоги. Як слушно спостеріг М. Грушевський, впродовж серпня — вересня 1653 р. козаки (і не тільки вони) масово ухилялися від мобілізації до війська, переселялися у російські землі⁵⁴. Поширювалися, особливо на Лівобережжі, проросійські настрої; росло невдоволення голодівками, безчинствами татар, політикою Б. Хмельницького. Названі чинники породили бл. 20 червня масовий виступ рядових козаків і нижчої старшини у військовому таборі під Городком-Бедриківським⁵⁵. І саме цей виступ зірвав похід армії у західноукраїнський регіон.

Необачна політика гетьмана у Молдавії (втручання у міжусобну боротьбу за владу й прагнення силою зброї у травні й серпні 1653 р. поновити на господарстві В. Лупула), призвела до, по-перше, розриву дипломатичних відносин козацької України з Придунайськими князівствами; по-друге, зближення їх володарів з Річчю Посполитою й створення з нею військово-політичного союзу проти гетьманату; по-третє, погіршенням взаємин з Портою (її уряд не приховував невдоволення молдавською політикою Б. Хмельницького) та Кримом⁵⁶.

⁵³ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — С. 172–173; Цибульський В. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. у зарубіжній історіографії. — Рівне, 2000. — С. 174–175.

⁵⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 613.

⁵⁵ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 299–300.

⁵⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 538–544, 572–573, 576–593; Т. IX. — Ч. 2. — С. 659–660, 662; Заборовский Л. Борьба русской и польской дипломатии... — С. 67–69; Его же. Порта, Крымское ханство... — С. 210–211;

Влітку 1653 р. досягла кульмінації деструктивність польської політики у розв'язанні української проблеми. Еліта Речі Посполитої на відріз відмовилася від переговорів з гетьманом щодо визнання умов Зборівського договору. Намагаючись добитися ліквідації Української держави, польська сторона на серпневих переговорах у Львові з «великим посольством» Росії рішуче відхилила пропозицію миротворчого посередництва Москви у поновленні Зборівського договору. На її переконання, замирення з Військом Запорозьким могло статися лише за умови його повної капітуляції й відновлення ситуації в Україні, що існувала до початку революції⁵⁷. Ця непримиренність Речі Посполитої означала неминуче поновлення воєнних дій з козацькою Україною, і 22 серпня польське військо вирушило у похід проти неї, започаткувавши Жванецьку кампанію. Зробивши ставку на аргумент меча, польський уряд відкинув усі пропозиції Б. Хмельницького припинити наступ і розпочати переговори. Водночас відхилення ним миротворчої ініціативи Росії посприяло прийняттю Москвою ухвали про взяття Війська Запорозького під царську протекцію⁵⁸.

Окреслилася нова тенденція щодо Української держави і у політиці Криму. Знаючи про ускладнення відносин гетьманату з Портою, його еліта вирішила перехопити ініціативу й домогтися перетворення козацької України у васально залежну від себе державу. Так, з'явившись у першій декаді жовтня на допомогу Б. Хмельницькому, Іслам Гірей, за свідченням І. Виговського, поставив вимогу, «чтоб де он ныне, гетман, присегал, что быть под ево, хановою, рукою». Б. Хмельницький спромігся відхилити це домагання, погодившись (за умови, що татари не руйнуватимуть поселень і не братимуть ясиря) лише на укладення нового союзного військово-політичного договору, що передбачав рівноправність сторін, які домовлялися⁵⁹. Однак стосунки з ханом залишалися складними, оскільки той, не маючи наміру доводити справу до розгрому Речі Посполитої, уникав рішучих дій проти неї, прагнучи знайти порозуміння⁶⁰.

Семенова Л. Е. Молдавия и Валахия в отношениях Порты со странами региона в середине XVII в. // Османская империя и страны... — С. 237–239; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... — С. 402–403, 410–413, 415–417; Шушарин В. П. Трансильвания в соперничестве Османской империи и Габсбургов (1648 — 50-е гг.) // Османская империя и страны... — С. 227.

⁵⁷ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 341–342.

⁵⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 619–658; Заборовский Л. Последний шанс умиротворения: переговоры Б. А. Репнина во Львове 1653 г. // Україна в Центрально-Східній Європі. — С. 238–243.

⁵⁹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 401.

⁶⁰ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — С. 423–424.

Ускладнення становища козацької України спонукало гетьмана до активізації відносин з Москвою. Як справедливо зауважив В. А. Серчик, «коли б Хмельницький і козаки були незалежні від Речі Посполитої і не висувала вона до них жодних претензій, не пхалися тоді б до визнання влади царя московського...»⁶¹. Під час переговорів з російськими властями українська сторона засвідчувала: в разі відмови царя взяти Військо Запорозьке під свою протекцію воно змушене буде піти під покровительство султана. З іншого боку, як і раніше, гетьман не квапився проводити переговори про конкретні умови прийняття протекції, залишаючи у такий спосіб простір для маневрування. Тим часом в українській політиці Росії окреслився поворот у бік задовільнення клопотань Чигирина. Він зумовлювався дією кількох чинників. Так, московська еліта (включаючи Олексія Михайловича) переймалася ідеєю, що взяття під протекцію Війська Запорозького — це початок «долгожданного торжества Православия и Православного царства, осуществление предназначения, уготованного московским государям»⁶². Вона сповна усвідомлювала також негативні наслідки для реалізації власних геополітичних планів як поразки козацької України у війні з Річчю Посполитою, так і прийняття нею протекції Порту. Обидва варіанти розвитку подій таїли для Росії непередбачувані труднощі в майбутньому, яким слід було запобігти.

І вже 2 липня 1653 р. Олексій Михайлович у грамоті до Б. Хмельницького засвідчив згоду взяти його під свою протекцію⁶³. А відправлене до України 23 вересня посольство Романа Стрешнєва і Мартем'яна Бредихіна одержало інструкцію в разі початку українсько-польських воєнних дій та відмови Польщі прийняти пропозицію російського уряду про замирення з Україною повідомити гетьману про згоду царя взяти Військо Запорозьке під свою «високу руку» і надати йому військову допомогу⁶⁴. Довідавшись у кінці вересня про провал миротворчої місії «великого посольства» у Львові, надзвичайно швидко, вже 11 жовтня Земський собор прийняв ухвали про розрив «вічного договору» з Річчю Посполитою та прийняття Б. Хмельницького і всього Війська Запорозького «з городами их и з землями» під «государскую высокую руку для православные христианские веры и святых Божиих церквей...» Як бачимо, основною причиною вчиненого акту назива-

⁶¹ Serczyk W. A. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651. — Warszawa, 1999. — S. 180.

⁶² Андреев И. «Хотим царя восточного, православного...» // Родина. — 1999. — № 8. — С. 65.

⁶³ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 323.

⁶⁴ Там же. — С. 377–379.

лась необхідність захисту православної віри. Відзначалося також, що даний крок робиться для того, «чтоб их (гетьмана і Військо Запорозьке. — В. С.) не отпустить в подданство турецькому салтану или крымському хану, потому что они стали ныне присягою королевскою вольные люди»⁶⁵. І, не гаючи часу, вже 19 жовтня в Україну вирушило посольство боярина Василя Бутурліна для оформлення прийняття Військом Запорозьким царської протекції.

Гетьман дізнався про дане рішення Земського собору на початку другої декади листопада в околицях Бара під час воєнної кампанії проти польського війська, заблокованого під Жванцем. 18 листопада направив з листом до В. Бутурліна кальницького полковника Івана Федоровича. В ньому пропонував російському посольству їхати до Переяслава й очікувати на нього; прохав поклопотатися в царя про негайне надіслання військової допомоги; звертав увагу на необхідність утримування в таємниці ухвали Собору, бо «...скоро бы татары тое увидели, тотчас бы нас тут же оступили и, змовившись с кролем як неприятели со всех сторон на нас бы воевали...»⁶⁶.

Становище обложених поляків на кінець листопада стало критичним. Мабуть, саме тому хан вирішив «знову протягнути руку помочи королеві, як під Зборовим, щоб не довести до повного розгрому польської сторони. Не дати розв'язатися українсько-польській боротьбі, не допустити козацькому війську опанувати ситуацію і стати цілком о власних силах — не потребує більше запобігати ханської ласки...»⁶⁷. 27 листопада візир Сефер Казі-ага у листі до канцлера С. Коричинського натякнув на можливість порозуміння шляхом переговорів. Польська сторона негайно вхопилася за цю пропозицію. Прикметною рисою переговорів, які розпочалися, стало усунення від участі в них козацької України (її інтереси взявся захищати Іслам Гірей). Лише на завершальному етапі домовленостей хан запропонував гетьманові надіслати посольство під стіни Кам'янця-Подільського, обіцяючи замирити Військо Запорозьке з королем на умовах Зборівського договору⁶⁸.

Не без підстав побоюючись нового порозуміння Криму й Речі Посполитої за рахунок козацької України й небезпеки бути втягнутим у русло їхньої антиросійської політики, гетьман повівся вкрай обережно. Відправлене посольство І. Виговського отримало від нього вказівку ухилитися від участі в переговорах, якщо йому уготовано у них другорядну роль, та якщо вони передбачатимуть укладення угоди, спря-

⁶⁵ Там же. — С. 407–414.

⁶⁶ Там же. — С. 435–436; Документи Богдана Хмельницького. — С. 308.

⁶⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. I. — С. 701.

⁶⁸ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 391.

мованої проти Росії. Під час зустрічі із Сефер Кази-аґою І. Виговський дізнався, що, по-перше, українським послам відводилася роль статистів: їх мали запросити лише на заключний етап кримсько-польських переговорів, а, по-друге, укладений договір мав передбачати спільний похід весною 1654 р. «на Московское государство войною». За таких обставин українці повернулися до обозу⁶⁹.

Кримсько-польські переговори завершилися укладенням 15 грудня договору (в усній формі), що передбачав припинення воєнних дій, виплату ханові Польщею упоминків, залишення козаків при давніх вольностях й, можливо, дозвіл на брання ясиру. Аналіз джерел дозволяє поставити під сумнів поширену в історіографії думку, що начебто було поновлено чинність Зборівського договору. Йшлося лише про відновлення тих його статей, які торкалися прав і привілеїв козацтва як соціальної групи населення, а решта — про автономію козацької України, визначення її кордонів, прав і свобод православної церкви та ін. — були проігноровані. Не випадково під час переговорів кримська і польська сторони погодилися на тимчасовий характер визнання козацьких прав і свобод, негайну окупацію теренів козацької України польськими підрозділами й термінове повернення шляхти до маєтків. Вже 19 грудня король і сенатори утворили комісію під проводом польного гетьмана Станіслава Потоцького, уповноважену забезпечити розташування в Україні на зимовий постій жовнірів, повернення шляхти та ін.⁷⁰

Отже, політичні наслідки Жванецької кампанії для козацької України виявилися катастрофічними. Укладений договір не передбачав навіть визнання її як автономного державного утворення у складі Польщі, не кажучи вже про незалежність. Проявилася повна геополітична безперспективність союзу з Кримом для виборення Гетьманом самостійності й включення до його складу решти українських земель. Окупація теренів козацької України жовнірами й повернення до маєтків шляхти означали припинення існування держави. Чи знали Б. Хмельницький й генеральна старшина про зміст договору, включно зі згаданою статтею щодо козаків? Є підстави на це запитання дати позитивну відповідь. Адже після його укладення гетьман прислав до

⁶⁹ Там же. — С. 391–392.

⁷⁰ Бібліотека музею Чарторийських (Краків) (далі — БМЧ). ВР. — № 147. — Арк. 186–297; Бібліотека Національна (Варшава). ВМФ. — № 6525; Бібліотека Польської академії наук (Курнік). ВР. — № 353. — Арк. 22–24; Бібліотека Національна. ВМФ. — № 2641; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. I. — С. 702–717; Степанков В. С. Жванецька кампанія Б. Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень — грудень 1653 року) // Наукові праці історичного факультету. — Т. 2. — Кам'янець-Подільський, 1996. — С. 16–17; Milewski D. Kryzys wojskowości polskiej na przykładzie kampanii żwanieckiej Jana Kazimierza // Barok. Historia — Literatura — Sztuka. — T. VIII, 1. — Warszawa, 2001. — S. 105–106.

візиря І. Виговського, щоб з'ясувати умови замирення. Сефер Кази-аґа у розмові з генеральним писарем об'єктивно переповів зміст статей, зазначаючи, що «гетмана де и все войско царь с королем замирил же по Збаровскому договору, что казаком быть 40000 и на них королю давать гроши»⁷¹. Як видно зі слів візиря, йшлося лише про поновлення, відповідно до договору, чисельності реєстрового козацтва та виплату йому грошей за службу, чого Зборівський договір не передбачав. Б. Хмельницький у листі від 17 грудня до посольства В. Бутурліна і словом не обмовився про поновлення умов даного договору⁷². Нічого не сказав він про нього і під час бесіди 5 січня 1654 р. з Р. Стрешневим та М. Бредихіним⁷³.

Десь 16–17 грудня гетьман зібрав старшинську раду, на якій ознайомив присутніх зі змістом кримсько-польської угоди й порушив питання про остаточний розрив з Річчю Посполитою. Повідомив також про прибуття російського посольства й ухвалу царя прийняти їх під свою «высокую руку». По дорозі до Чигирин Б. Хмельницький розпустив військо й наказав полковникам, сотникам й осавулам «съезжатца в Переяславль к васильеву дни безо всякого мотчанья»⁷⁴. Повернувшись з походу, він дав аудієнцію 5 січня 1654 р. Р. Стрешневу та М. Бредихіну, котрі передали царську грамоту й повідомили про волю Олексія Михайловича «вас з городами вашими и з землями принять под свою царского величества высокую руку». При цьому відзначалося, що це було вчинено «во вашему челобитью для православные христианские веры и святых божих церквей...» Знову ж таки, як бачимо, на чільне місце висувався конфесійний аспект обґрунтування даного вчинку царя. Під час аудієнції обговорювалися питання щодо майбутніх воєнних дій українців і росіян проти Польщі, забезпечення підрозділів продовольством і фуражем, а також загрози спільного нападу татар і поляків на українські й російські землі. Складається враження, що гетьман недооцінював масштабність останньої загрози, вважаючи, що, довідавшись про прийняття козацькою Україною царської протекції, ханат не наважиться розпочати війну⁷⁵.

Поховавши сина Тимоша (помер від рани у вересні 1653 р. під час Сочавської облоги українського війська), 15 січня Б. Хмельницький подався до Переяслава, куди прибув наступного дня. Ввечері 17 січня з його ініціативи відбулася зустріч з В. Бутурліним, на якій були при-

⁷¹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 392.

⁷² Документи Богдана Хмельницького. — С. 309.

⁷³ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 399.

⁷⁴ Там же. — С. 393, 450.

⁷⁵ Там же. — С. 395–400.

сутніми І. Виговський та переяславський полковник Павло Тетеря. Аналіз змісту розмови промовляє, що жодна із сторін не порушувала питання про доцільність спеціального зібрання старшинської чи генеральної ради для розгляду питання про принесення присяги царю. Так, російський посол запропонував Б. Хмельницькому ранком 18 січня приїхати до нього на «приїжджий двір», де йому подадуть государеву грамоту і проголосять царський милостивий указ, після чого гетьман мав разом із старшинами й «різними людьми» присягнути у церкві, «как им быти под государевою высокою рукою». Зі свого боку, гетьман вніс певні корективи у запропонований розпорядок дня, повідомивши, що спочатку ранком переговорить з полковниками, тоді приїде до російського посла вислухати царську грамоту й указ, знову зустрінеться для розмови із старшинами, після якої вони й підуть присягати⁷⁶.

Єдине джерело, що збереглося до наших днів про цю розмову, — «Статейний список руського посольства на чолі з В. Бутурліним» — не засвідчує факту обговорення умов прийняття протекції козацькою Україною. Не може не викликати подиву ця позиція сторін, яких начебто зовсім не цікавило дане питання. Важко позбутися думки, що вони обидві дуже поспішали із завершенням формально-правового оформлення даного акту, менше турбуючись про його зміст. Якщо російську сторону в принципі зрозуміти неважко — для неї важливо було не упустити сприятливого моменту, то позицію української досягнути значно складніше. Адже не має підстав підозрювати гетьмана та його оточення у байдужості до майбутнього політичного статусу козацької України чи дипломатичній некомпетентності.

Що ж тоді спонукало їх поводитися таким чином? Відповідь на порушене питання слід шукати у критичному становищі Української держави, що опинилася перед загрозою ліквідації внаслідок можливого наступу польського війська, потенційним союзником якого виступали татари. Усвідомлення цієї небезпеки й потреби негайного опертя на військову підтримку країни-протектора й спонукало тепер Б. Хмельницького максимально поспішати з оформленням акту протекції. Безпосереднім свідченням його занепокоєння поновленням бойових дій є універсал від 17 січня старшинам Війська Запорозького з наказом готуватися до відбиття наступу «неприятелів-ляхів»⁷⁷. Що ж до умов протекції, то можна припустити: українська еліта виходила з того, що цар, взявши «під свою руку» козацьку Україну, залишить без змін внутрішньополітичний устрій та систему витворених соціально-економічних відносин, збереже внутрішню самостійність й визнає право на

⁷⁶ Там же. — С. 459–460.

⁷⁷ Документи Богдана Хмельницького. — С. 315.

зовнішню політику, тощо. Інше питання, що Б. Хмельницький припустився помилки, не з'ясувавши заздалегідь у російського посла, чи має той повноваження присягати від імені царя.

Ранком 18 січня гетьман скликав таємну старшинську раду, яка ухвалила прийняти протекцію, але, вочевидь, висловилося і за те, щоб це рішення знайшло підтвердження з боку козацької ради⁷⁸, в якій могли б взяти участь не тільки наявні (прибулі й місцеві) козаки, але й переяславці («собрание всего народа»). В такий спосіб старшина прагнула легітимізувати, відповідно до звичаєвого права Війська Запорозького, своє рішення й уникнути можливих закидів з боку козацтва у його незаконності. Отже, знаменита Переяславська рада заздалегідь не планувалася, а стала результатом ухвали старшинської ради лише ранком 18 січня. А відтак у ній могла взяти участь вкрай обмежена кількість козаків, тому не має підстав вважати її повною, генеральною чи чорною. Швидше за все мало місце проведення ради у формі розширеного старшинського з'їзду. Не виключено, що ранкова старшинська рада ухвалила також домагатися від російського посольства присяги на зобов'язаннях царя захищати Військо Запорозьке від Польщі, зберігати його вольності, а також вольності шляхти і міщан⁷⁹.

О 14 годині на переяславському майдані загупали барабани, скликаючи на раду присутніх старшин, козаків і міщан. Сюди ж з'явився Б. Хмельницький з генеральними старшинами й 13 полковниками. Всього ж зібралося понад 300 осіб (відомо, що присягнуло 284 особи⁸⁰); російське посольство залишилося у «приїжджому дворі». Близько 15 години гетьман звернувся із промовою до присутніх. У радянській і сучасній російській (за винятком Л. Заборовського⁸¹) історіографіях не помічали і намагаються не помічати безальтернативності сформульованої у ній провідної ідеї: неможливості власними силами відстояти здобуту свободу, а відтак необхідності обрати володаря-протектора із запропонованих чотирьох: султана, хана, короля й царя. Ще раз підкреслимо, йшлося не про вибір — залишатися козацькій Україні (Малій Русі) самостійною чи обирати протектора, а про необхідність обрання останнього з-поміж чотирьох. «Что уже шесть лет живем без пана в нашей земле, — відзначав Б. Хмельницький, — в безпрестанних

⁷⁸ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 460; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // Укр. іст. журн. — 1993. — № 4–6. — С. 100.

⁷⁹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 464; Заборовский Л. Переяславская рада... — С. 64; Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 // Літературна Україна. — 1992. — 3 вересня.

⁸⁰ Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. — К., 1994. — С. 14.

⁸¹ Заборовский Л. Переяславская рада... — С. 43.

бранех и в кровопролитіи з гонители и враги нашими, **хотящими искоренити церковь божію, дабы и имя руское не помянулось в земли нашей** (виділено нами. — В. С.). Что уже велми нам всем докучило, и видим, **что нельзя нам жити боле без царя. Для того ныне собрали раду явную всему народу, чтоб есте себе с нами обрали пана из четырех, которого вы хотите** (виділено нами. — В. С.).»

В подальшій промові гетьман створив негативний образ султана, хана, короля й позитивний — царя, котрий **«есть с нами единого благочестия греческого закона, единого исповедания, едино есми тело церкви с православием Великия Росіи, главу имуще Ісуса Христа** (виділено нами. — В. С.).» Останній прислав тепер зі своєю милістю «великих ближних людей к нам», «которого естли со усердием возлюбим, кроме его царские высокие руки благодитнейшаго пристанища не обрящем». При цьому гетьман однозначно наголошував на потребі обрати за протектора царя: **«А будет кто с нами не советует теперь, куда хочет вольная дорога** (виділено нами. — В. С.).» Присутні загукали: «Волим под царя восточного православного крепкою рукою в нашей благочестивой вере умирати, нежели ненавистнику Христову, поганину достатис». Переяславський полковник, обходячи майдан, запитував їх, чи всі так думають? Відповідали: «Вси единомудшно». Потім гетьман прорік: «Буди тако, да господь бог наш сукрепит под его царскою крепкою рукою». На що присутні загукали: «Боже, утврди, боже, укрепи, чтоб есми вовеки вси едино были»⁸². Ось у такій атмосфері, якщо вірити єдиному джерелу про хід ради (складеному на основі розповіді котрогось із старшин, але, не виключено, відповідно препарованої), відбулося ухвалення прийняття царської протекції.

Аналіз змісту промови Б. Хмельницького й реакції на неї присутніх на майдані осіб однозначно засвідчує, що єдиним і вирішальним чинником у прийнятті власне такого рішення виступило усвідомлення ними історичної спільності православної віри населення Малої (козацької України) і Великої Русі. І коли учасники ради висловлювали побажання, щоб «есми вовеки вси едино были», то мали на увазі досягнення не етнічної чи політичної єдності, а лише єдності конфесійної. Погоджуючись на визнання царської протекції, гетьман і старшини й гадки не мали йти на самоліквідацію українського державного життя чи входження козацької України до Росії як її невід'ємної складової. В уявленні тогочасної української політичної еліти, як пере-

⁸² Заборовский Л. В. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40–80-х гг. XVII в. Документы. Исследования. — Ч. 1. Источники времени гетманства Б. М. Хмельницкого. — М., 1998. — С. 167–168.

конливо довів О. Струкевич, Олексій Михайлович мав виступали спільним монархом Малої і Великої Росій (котрий держатиме у своїх руках не тільки великоросійський але й малоросійський скіпетри), але як політично окремих і незалежних одна від одної⁸³. Саме тому, щоб підкреслити їхню самотійність і рівноправність під владою царя, гетьман цього ж дня у листі до Олексія Михайловича вперше вніс до його титулу істотну зміну (на яку слушно звернули увагу С. Плохій та П. Толочко⁸⁴): замість «всія Русії самодержця» вжив термін «всія Великої і Малої Русії самодержця»⁸⁵. Через місяць дане нововведення прижилося і в російському титулуванні царя.

Незважаючи на всю очевидність акту протекції, сучасна російська історіографія (за винятком окремих вчених) продовжує тлумачити ухвалу Переяславської ради у світлі антинаукового, замішаного на імперській ідеї міфу «возз'єднання» України й Росії. Так, Л. Заборовський, котрий, за його ж словами, раніше вважав цей термін «совершенно искусственным», у другій половині 90-х рр. XX ст. дійшов висновку, що «следует, возможно, понятие «воссоединение» сохранить, во всяком случае до дальнейших обсуждений»⁸⁶. В інформації про зміст російсько-української конференції, присвяченої 340-річчю Переяславської ради, автор зауважив: «Признание курса на обеспечение независимости Украины главной линией политики Б. М. Хмельницкого в отношениях с Россией, Крымом и Османской империей только постулируется и требует масштабных научных исследований (як бачимо вченому важко сприйняти ідею, що українці, очолювані Б. Хмельницьким, вели боротьбу за незалежність України, а не за «возз'єднання» з Росією, хоча, щоб переконатися в цьому, варто було уважно перечитати «масштабні наукові дослідження» М. Грушевського, І. Крип'якевича, В. Липинського та ін. істориків. — В. С.). В еще большей мере это относится к анализу устремлений широких масс Украины. Переяславская рада была только одним из политических этапов, за ней последовали присяга царю на территориях всех полков, а позже — обращения городов и духовенства за подтверждением прав и проч. Подобное массовое волеизъявление было редкостью в те времена. Великий гетман и украинское население верным политическим чутьем

⁸³ Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (Інтегральний погляд на питання). — К., 2002. — С. 256–262.

⁸⁴ Толочко П. Русь — Мала Русь — руський народ у другій половині XIII–XVII ст. // Київська старовина. — 1993. — № 3. — С. 7–9; Його ж. Від Русі до України // Толочко П. Від Русі до України. Вибрані науково-популярні, критичні та публіцистичні праці. — К., 1997. — С. 27–28; Płochij S. Między Rusią a Sarmacją... — S. 161.

⁸⁵ Документи Богдана Хмельницького. — С. 316.

⁸⁶ Заборовский Л. Переяславская рада... — С. 45.

избрали тогда правильный путь: **наши предки понимали требования своей эпохи лучше нас** (виділено нами. — В. С. Вочевидь, останній закид слід розуміти як докір сучасникам за розвал СРСР й незалежний розвиток України від Росії)»⁸⁷.

Як «возз'єднання» тлумачать переяславський акт протекції такі знані російські історики як В. Буганов, Л. Пушкар'єв, Г. Санін, Б. Флор'є та інші⁸⁸. Зокрема, Б. Флор'є, заперечуючи факт існування українського народу на початок революції, висловив міркування, що «вхождение территорий созданного в результате народно-освободительной войны **на восточнославянских землях Речи Посполитой** (виділено нами. — В. С. Кидається у вічі, що історик свідомо уникає вживання терміну «українських землях») гетманства в состав Русского государства (после решений Переяславской рады 1654 г.) было воспринято обеими сторонами как восстановление прежнего единства, как воссоединение отдельных частей Руси, ранее разделенных политическими границами»⁸⁹. Неважко здогадатися, що сформульована ідея має своє призначення слугувати ще одним аргументом на користь наукової правомірності концепції «возз'єднання» України з Росією.

Зрозуміло, кожен дослідник має право на власне судження, а відтак і на свою помилку. Однак не менш ясно і те, що навіть допущена хиба повинна мати професійний характер, а не виступати плодом суб'єктивних уподобань. Видатний історик М. Брайчевський ще у 60-х рр. XX ст. аргументовано довів, що з історичного погляду застосування визначення «возз'єднання» України з Росією до ухвали Переяславської ради «є елементарним невіглаством: Україна і Росія сформувалися після розпаду Русі в умовах роздільного існування; до 1654 року вони ніколи не були об'єднані. Тлумачний словник Д. М. Ушакова слово «воссоединение» визначає як «соединение вновь, присоединение отторгнутого». Але і ця дефініція не рятує справи: Україна ніколи не була відторгнута від Росії: йдеться про різні народи, що сформувалися незалежно один від одного і в різних історичних умовах... «возз'єднувати» Україну з Росією неможливо, якщо визнавати існування укра-

⁸⁷ Заборовский Л. 340 лет Переяславской рады. Российско-украинская конференция // Отечественная история. — 1995. — № 5. — С. 219.

⁸⁸ Портнов А. Очима сусіда: сучасні російські підручники з історії України // Сучасність. — 2000. — № 10. — С. 154–156; Пушкарев Л. Н. Некоторые аспекты изучения культурных связей Украины и России во второй половине XVII в. // Исследования по истории Украины и Белоруссии. — Вып. 1. — М., 1995. — С. 79–83; Санін Г. Антиосманские войны в 70–90-е годы XVIII века и государственность Украины в составе России и Речи Посполитой // Россия — Украина... — С. 62–66; Восточные славяне в XVII–XVIII веках... — С. 9–10.

⁸⁹ Флор'є Б. О некоторых особенностях развития этнического самосознания... — С. 19.

їнського і російського народів як окремих етнічних частин східного слов'янства»⁹⁰. Чи не тому, щоб дану концепцію зробити менш вразливою, російський історик перекреслив існування українського народу до середини XVII ст., поблажливо дозволивши йому сформуватися пізніше, «на почве ранее единого «русского» народа»⁹¹? Виглядає досить дивним намагання російських колег зберегти концепцію, яка, за слушним зауваженням Ю. Бадзя, висловленим ще у 1980 р., «несе в собі ідею єдиного народу й по суті заперечує право українського народу на свою окрему, незалежну державу...»⁹².

Аналіз умов прийняття присяги у Переяславі та в інших місцях, переговорів щодо укладення договору козацької України з Московією, його змісту та реалізації засвідчує наукову абсурдність тлумачення прийняття протекції царя як «возз'єднання» України з Росією. Вже перший крок, зв'язаний із принесенням присяги сторонами, викликав гостре протистояння. Так, з'явившись до соборної церкви, Б. Хмельницький поставив вимогу російським послам присягнути за царя в тому, що «их, гетмана Богдана Хмельницького и все Войско Запорожское, польскому королю не выдавать, и за них стоять, и вольностей не нарушеть, и хто был шляхтич, или казак и мещанин, и хто в каком чину наперед сево и какие маєтности у себя имел, и тому б всему быть попрежнему. И пожаловал бы великий государь, велел им дать на их маєтности свои государевы грамоты»⁹³. Отже, ставилася вимога визнання Олексієм Михайловичем чітко окреслених зобов'язань (в першу чергу захисту від Польщі та збереження в непорушності внутрішньополітичного устрою і витвореної системи соціально-економічних відносин) перед козацькою Україною, дотримання яких ставало запорукою згоди старшини на прийняття його протекції.

Оскільки В. Бутурлін відмовився присягати, бо «того, что за великого государя веру учинити, николи не бывало и впредь не будет...», гетьман, повідомивши про необхідність порадитися із старшинами і козаками, залишив церкву. Знову зібрана ним рада тривала довго. Думки розділилися: якщо старшини вважали за можливе піти на поступку й присягнути, то козаки виступали проти. Тому Б. Хмельницький направив до В. Бутурліна П. Тетерю й миргородського полковника Григорія Лісницького, щоб переконати того у необхідності принести

⁹⁰ Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції) // Україна. — 1991. — № 6. — С. 34.

⁹¹ Флоря Б. О некоторых особенностях развития этнического самосознания... — С. 24.

⁹² Цит за: Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міф // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 1. — К., 1994. — С. 82.

⁹³ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 464.

присягу, бо «козаки не верят, а хотят того, чтоб они дали им веру». Російське посольство рішуче відхилило пропозицію ради, підтвердивши непорушність царського милостивого слова («государское слово пременно не бывает»), яке полягало в тому, що цар «учнет их держать в своем государском милостивом жалованье, и в призренье, и от недругов их во оборони и в защищенье, и вольностей у них не отымает, и маетностями их, чем кто владеет, великий государь их пожалует, велит им владеть попрежнему»⁹⁴.

Наштовхнувшись на непередбачену відмову росіян, гетьман і старшини постали перед дилемою: або, поклавшись на непорушність царського слова, спочатку присягнути, а потім уже домагатися укладення договору, або відмовитися від присяги, а відтак і від протекції, й залишитися наодинці перед загрозою окупації козацької України польськими підрозділами. Вони обрали перший варіант поведінки. Чому? Гадаємо, що вирішальну роль зіграли наступні чинники. По-перше, це усвідомлення критичного становища витвореної держави й нагальної необхідності отримання військової допомоги зовні. По-друге, слід погодитися з думкою А. Яковліва, що кількаразове посилення російських послів на непорушність царського слова «було витлумачене й оцінене Б. Хмельницьким і старшиною, як акт, рівнозначний присязі царя»⁹⁵. Як вдалося переконати присутніх на раді козаків у необхідності принесення присяги, через брак джерел, з'ясувати неможливо, проте вони також з'явилися до церкви, в якій присягнули разом з гетьманом і старшинами. Звертає на себе увагу той факт, що перед присягою Б. Хмельницький і старшини повідомили послам, що «о своих делех учнут они, гетман и все Войско Запорожское, бити челом великому государю». По завершенні офіційного акту гетьман, старшини й козаки прибули до двору В. Бутурліна, де посол передав Б. Хмельницькому прапор, булаву й символічний одяг (ферезію й шапку). В промові під час їх вручення російський посол, як відзначає С. Плохій, акцентував увагу на пов'язанні влади московських царів з владою св. Володимира, представленні Києва як колишньої царської (князівської) столиці тощо⁹⁶.

Так завершився короткий січневий день, якому судилося зіграти помітну роль в історії не лише України й Росії, але й Центрально-Східної та Південно-Східної Європи. Відбулося прийняття Українською

⁹⁴ Там же. — С. 464–465.

⁹⁵ Яковлів А. Назв праця. — 1993. — № 4–6. — С. 103.

⁹⁶ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 466–468; Плохій С. Крила протекції: до визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 року // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. — Т. IV. — К., 1995. — С. 80.

державою протекції Олексія Михайловича. Особливість даного акту полягала в тому, що спочатку українська сторона прийняла відповідну ухвалу й присягнула, а вже опісля мала укласти з Росією договір про умови протекції.

24 січня російські урядовці роз'їхалися по полках для прийняття присяги від населення, яке по-різному поставилося до неї. Ті з козаків і поспільства, котрі сподівалися, що єдиновірна Московія допоможе здолати Польщу, а відтак нарешті припиниться кровопролиття й настане мир, не без радості сприймали цю звістку й охоче присягали. За свідченням грека Мануйла Костянтинова і його товаришів, вони «во всех городех и местех слышали, что везде православные христиане благодарят бога о том, что пожаловал государь, изволил их принять под свою государскую высокую руку. И радуютца де все от мала и до велика великою радостью, что господь бог над ними умиосердился и дал им его, государя христианского благочестивого царя»⁹⁷. Відома позитивна оцінка літописцем Самовидцем акту принесення українцями присяги: «...по усей Україні увесь народ з охотою тое учинил»⁹⁸.

Разом з тим, аналіз тогочасних джерел, як уже звертали на це увагу О. Апанович, В. Борисенко, М. Грушевський, О. Гуржій, І. Крип'якевич, Ю. Мицик й інші дослідники⁹⁹, свідчить, що водночас значна частина населення не приховувала невдоволення від необхідності приносити присягу й відмовлялася від неї. Так, за даними шляхтича Семена Павші, після того, як присягнули гетьман і старшини, 19 січня «переяславських міщан гнали до присяги, — якій вони дуже опиралися. Місцевий війт [аж] захворів, та його, хоч і хворого, було наказано привести до церкви Пречистої Богородиці, і він мусив виконати присягу, але з розпачу помер на третій день після цієї

⁹⁷ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 551–552.

⁹⁸ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 67.

⁹⁹ Апанович О. Назв. праця. — С. 17; Борисенко В. Й. Курс української історії. З найдавніших часів до XX століття. Навчальний посібник. — Вид. 2-ге. — К., 1998. — С. 208; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 767–775; Гуржій О. І. Переяславська угода 1654 р. та її наслідки у сприйнятті сучасників-українців // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). — К., 1995. — С. 51; Його ж. Про особливості українсько-російських взаємовідносин в середині XVII ст. (1654–1657 рр.) // Укр. іст. журн. — 1992. — № 10–11. — С. 14; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький і Москва // Український історик. — 1969. — № 1–3. — С. 142; Мицик Ю. Полин-корінь. Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року? // Старожитності. — 1991. — Ч. 1. — С. 11; Його ж. Нові документи до історії Переяславської ради 1654 р. // Розбудова держави. — 1997. — № 2. — С. 39–40.

присяги»¹⁰⁰. Під час присяги 27 січня у Києві вище православне духовенство відмовилося її приносити, а магістрат і поспільство «опиралися і не хотіли йти, але їх козаки гнали як бидло... Але вони, присягаючи, не називалися своїм власним іменем...»¹⁰¹ Чорнобильський протопоп повідомляв 27 січня, що в місті «було крику й плачу, коли міщан гнали до присяги»¹⁰². Частина козаків Брацлавського й Уманського полків висловилася проти прийняття московської протекції (окремі з них і старшин відмовилися приїхати до Переяслава), а козаки Кропивненського і Полтавського полків бунтували проти присяги¹⁰³. Відомо, що не приносили її і запорожці¹⁰⁴. Отже, одностайного схвалення й сприйняття українським суспільством російської протекції, як це змальовувала радянська історіографія, не існувало; мали місце відмінні, а то й протилежні, оцінки й дії різних груп населення. Присягали лише козаки, шляхта і міщани — всього бл. 127,3 тис. осіб¹⁰⁵.

Першорядного значення гетьман і старшини надавали розробці змісту майбутнього договору з Московією. Уже під час розмов 20–22 січня із російськими послами ними порушувалися клопотання про затвердження козацького реєстру чисельністю у 60 тис. осіб, збереження за козаками усіх прав і свобод, звільнення від сплати мита, мостового й перевізного, залишення за їхніми вдовами і дітьми козацьких вольностей і володінь; збереження у непорушності витвореної моделі соціальних відносин, аби «шляхтич був шляхтичем, а козак козаком, а міщанин міщанином». Частина полковників і шляхти спробувала домогтися у В. Бутурліна гарантування своїх привілеїв¹⁰⁶. У наступні тижні було сформульовано основні статті (всього 23) проекту договору, що знайшли відображення у «Проханні» до Олексія Михайловича від 27 лютого, яке повезли до Москви послы Самійло Богданович-Зарудний та П. Тетеря.

Вони передбачали визнання позитивного характеру гетьманської влади, вільного обрання гетьмана після смерті попереднього володаря булави, зосередження в його руках всієї повноти влади на теренах козацької України, у тому числі проведення самостійної зовнішньої політики. Зберігалися споконвічні права й вольності Війська Запорозь-

¹⁰⁰Мицик Ю. Нові документи... — С. 40.

¹⁰¹Там само. — С. 41.

¹⁰²Там само. — С. 40.

¹⁰³Там само. — С. 41.

¹⁰⁴Акты ЮЗР. — Т. X. — СПб., 1878. — С. 442.

¹⁰⁵Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 535.

¹⁰⁶Там же. — С. 473–476.

кого, включаючи суд і судочинство, приватновласницький характер козацького землеволодіння. Чисельність козацького реєстру сягала 60 тис. осіб; старшини й козаки мали отримувати платню. Забезпечувалися права і вольності шляхти, міщан й міського самоуправління, духовенства й митрополита та існуючий статус селян. Звучало клопотання негайно розпочати росіянам наступ проти Речі Посполитої у районі Смоленська, а в разі ворожих дій з боку Криму — й проти нього; надати допомогу продовольством, зброєю і боєприпасами українській залозі в Кодак та запорожцям. Зі свого боку гетьман зобов'язувався виплачувати цареві певну суму данини, як «по иных землях дан вдруг отдаетца», й сповіщати його про ворожі щодо Росії наміри посольств, які прибуватимуть до козацької України¹⁰⁷. Поділяємо думку А. Яковліва, що «основна ідея цілого проекту договору — це встановлення таких міждержавних відносин між Україною та Москвою, при яких Україні застерігається державна самостійність, як зовнішня, так особливо внутрішня, на умовах певного контролю міжнародних зносин з боку царя й виплати цареві дані, як протекторові, за військову оборону проти зовнішніх ворогів»¹⁰⁸.

Переговори у Москві, що розпочалися 23 березня, виявилися нелегкими, оскільки російські дипломати не погоджувалися на окремі умови договору. Врешті-решт 6 квітня українське посольство отримало текст договору з 11 статей («Статті Богдана Хмельницького»), «Жалувану грамоту» царя гетьману й Війську Запорозькому (до неї увійшла частина статей із «Прохання» до Олексія Михайловича, що не потрапили до договору із 11 статей), грамоту царя шляхті й інші документи¹⁰⁹. Всі вони й складають основний політичний зміст українсько-російського договору, оскільки його частинами слід вважати також комплекси документів переговорів з російським урядом українських міст (Києва, Переяслава, Чернігова) і духовенства¹¹⁰.

Не торкаючись змісту останніх (лише констатуємо, що міста добилися збереження своїх прав і привілеїв, а духовенство обстоювало непідлеглість московському патріархату), охарактеризуємо сутність «Статей Богдана Хмельницького» та «Жалуваної грамоти» царя гетьману й Війську Запорозькому. Насамперед необхідно зазначити, що вони передбачали збереження у непорушності існуючих форм прав-

¹⁰⁷ Документи Богдана Хмельницького. — С. 323–325.

¹⁰⁸ Яковлів А. Назв. праця. — 1993. — № 4–6. — С. 108.

¹⁰⁹ Апанович О. Назв. праця. — С. 18–23; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 801–814; Яковлів А. Назв. праця. — 1993. — № 4–6. — С. 110–117.

¹¹⁰ Заборовский Л. Переяславская рада... — С. 47; Мицик Ю. Полин-корінь... — С. 10–11.

ління й устрою Української держави, її території, адміністративно-територіального устрою, суду й судочинства, фінансової і фінансової систем, соціальної структури суспільства, витвореної моделі соціально-економічних відносин. Підтверджувалися усі права і привілеї козацтва, шляхти, духовенства й міщанства та повний суверенітет гетьманського уряду у проведенні внутрішньої політики. Гетьманська влада визнавалася пожиттєвою; після смерті гетьмана обумовлювалося «поволити Войску Запорозькому обирати гетьмана по прежнім их обычаем самим меж себя». Чисельність козацького реєстру затверджувалася у 60 тис. осіб; визначалися розміри платні російським урядом козакам і старшині. Впроваджуваний до Києва російський воевода з кількатисячним військовим підрозділом мав надавати допомогу у боротьбі з ворогами. Росія зобов'язувалася вступити у війну проти Речі Посполитої й допомогти у відбитті нападу ханства. Зі свого боку, козацька Україна визнавала протекцію царя, повинна була щороку виплачувати до царської скарбниці певну суму данини, втрачала право на проведення самостійної зовнішньої політики (відносини з Річчю Посполитою й Портою заборонялися взагалі)¹¹¹. Отже, вважати його рівноправним не має підстав. Українська сторона визнавала владу царя й втрачала частину суверенітету.

Правова невизначеність характеру відносин козацької України й Московії породила розмаїття його оцінок з боку дослідників: унія, військовий союз, протекторат, васалітет, неповна інкорпорація, приєднання, возз'єднання та ін. Найвірогідніше, за своїми формально-правовими ознаками він передбачав встановлення поширених у тогочасній Європі відносин протекторату. Укладений у критичний період національної революції, сам по собі договір, як справедливо зауважила О. Апанович, не був для України «ні трагедією, ні ганьбою»¹¹². Необхідність прийняття протекції, як уже зазначалося, виникла ще раніше, до 1654 р., а в тому, що за протектора врешті-решт обрали не султана, а царя, вирішальну роль зіграв релігійний чинник — спільність православної віри українського і російського населення.

Кожна історична подія самореалізується лише за своїм внутрішнім сценарієм, сюжетні лінії якого під впливом різноманітних чинників з'являються і зникають, по ходу формуючи її зміст. І нерідко трапляється так, що особи чи групи осіб, безпосередньо причетні до їхньої появи, не лише не отримують очікуваних результатів, а стають заручниками чи

¹¹¹Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 560–565, 567–570; Апанович О. Назв. праця. — С. 24–34; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 814–828; Яковлів А. Назв. праця. — 1993. — № 7–8. — С. 116–124.

¹¹²Апанович О. Назв. праця. — С. 92.

навіть жертвами уже незалежного від них перебігу події. Саме так склалося й з актом прийняття українською елітою протекції, якому судилося зіграти роль, аж ніяк не передбачувану ані гетьманом, ані його оточенням. Причому важко знайти в історії України й Росії хоча б ще одну таку подію, сутність якої настільки б виявилася заміфологізованою, що, власне, витворений міф замінив собою реальність й став жити її життям, справляючи впродовж століть істотний вплив на свідомість українців і росіян, взаємини їхніх інтелектуальних і політичних еліт¹¹³.

Які наслідки для України мало прийняття протекції? Чи справдила вона надії, що покладалися на неї Б. Хмельницьким і старшиною?

I. В першу чергу слід визнати як вимушеність цього кроку, так і непереконливість аргументів на користь думки про його випадковість. Як писав 12 лютого 1741 р. син гетьмана в екзилі Пилипа Орлика Григорій у листі до французького короля Людовіка XV, «гетьман Хмельницький, передбачаючи, що могутність його нації, якої він був фундатором, не зможе триматися своїми власними силами проти своїх сусідів, вважав, що краще забезпечитись протекцією Росії, під яку він і став на умовах, найкорисніших для своєї нації»¹¹⁴.

II. Поза сумнівом, акт протекції став юридичною формою відокремлення й унезалежнення Української держави (козацької України) від Речі Посполитої. Водночас у жодному випадку не можна забувати того факту, що він стосувався лише меншої частини теренів і населення тогочасної України, більшість якої продовжувала залишатися в складі Речі Посполитої. Таким чином, укладення договору сприяло закріпленню існуючого розподілу українських земель, й не має підстав видавати протекцію козацької України за протекцію всієї України, як це дуже часто зустрічається в історичній літературі й публіцистиці. На час принесення присяги обидві сторони тлумачили поняття «Мала Русь» у його вузькому розумінні — як терени витвореної держави, а не в широкому — як всі етноукраїнські землі. І якщо Б. Хмельницький розглядав Росію як протектора, що допоможе розгромити Річ Посполиту й включити західноукраїнські землі до складу Гетьманату (впродовж 1655–1657 рр. він неодноразово підкреслював наміри поширити владу на «всю стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їхня мова аж до Вісли»¹¹⁵),

¹¹³ Див.: Липинський В. Твори: Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — Т. 3. — Філадельфія, 1991. — С. 24–25; Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міф. — С. 74–82.

¹¹⁴ Цит за: Апанович О. Назв. праця. — С. 89–90.

¹¹⁵ Архив Юго-Западной России. — Т. VI. — Ч. 3. — К., 1908. — С. 202–206; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1328–1331, 1428–1436; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 88–94.

то російська еліта вбачала у них окремішні від Малої Росії терени Польщі й намагалася включати їх до складу Росії. Не випадково, вже у вересні 1655 р., коли українсько-російські війська лише прямували через Поділля до Львова, вийшов указ царя про доповнення його титулу «всієї Великої і Малої Русі самодержця» новими словами: «Великий князь Литовский и Белья Руси, Волынский и Подольский»¹¹⁶. Саме принципова відмінність у підходах до майбутнього західноукраїнського регіону стала головною причиною непорозумінь й прихованого суперництва між українською елітою й російськими воєводами під час спільного західного походу восени 1655 р. З цієї ж причини виникло гостре українсько-російське протистояння 1655–1659 рр. на теренах півдня Білорусі¹¹⁷.

III. Прийняття царської протекції започаткувало нові й посилило вже існуючі процеси перегрупування геополітичних сил у Центральній і Південно-Східній Європі, що сприяло загостренню старих і появи нових вузлів суперечностей, осей протиборства, які у кінцевому рахунку (у віддаленій перспективі) докорінно змінили політичну карту даного європейського регіону. Насамперед відзначимо факт остаточного перетворення української проблеми із внутрішньополітичної у зовнішньополітичну, що стала однією з головних у сфері міжнародних відносин на майбутніх 30 років. Потрапивши в епіцентр геополітичних інтересів Московії, Речі Посполитої, Кримського ханату й Туреччини, Українська держава, незважаючи на кількарізову зміну орієнтацій у кінці 50–60-х рр., не спромоглася подолати вкрай несприятливої для себе міжнародної ситуації. Ставши її заручником і жертвою, зазнавши жахливого розорення й обезлюднення, вона не тільки не домоглася утвердження самостійності й включення до свого складу решти етноукраїнських земель, але й втратила те, що мала: терени Правобережної України (вони, згідно з російсько-польським Андрусівським договором 1667 р., відійшли до складу Польщі), внутрішній суверенітет й право на зовнішні відносини (перетворилася в формі Лівобережного гетьманату на автономну складову Росії).

Вихід зі складу Польщі козацької України та її спільні з Росією воєнні дії проти Речі Посполитої започаткували інтенсивний процес

¹¹⁶Акты Московского государства. — Т. II. — СПб., 1894. — С. 432; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1111–1113.

¹¹⁷Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995. — С. 8; Його ж. Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). — К., 1998. — С. 24–76; Його ж. Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі. — С. 255; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1128–1129, 1222–1224, 1257–1277.

втрата Річчю Посполитою геополітичної гегемонії у Центрально-Східній Європі, що поволи почала переходити до Російської імперії. Вони ж у певній мірі (конкретно в якій, ще потрібно досліджувати) посприяли вступу у 1655 р. у війну з Річчю Посполитою Швеції, що, в свою чергу, призвело до загострення російсько-шведських суперечностей й спалаху у 1656 р. воєнних дій між Росією і Швецією та російсько-польського зближення.

Приймаючи царську протекцію, Б. Хмельницький, безумовно, хотів у такий спосіб зашахувати Кримське ханство, запобігти (під загрозою спільного удару по ньому українсько-російських сил) розв'язанню воєнних дій проти козацької України. Сповна мав рацію І. Лисяк-Рудницький, коли стверджував, що гетьмана, «як і Бісмарка, переслідував «кошмар коаліцій». Здається, головною турботою Хмельницького було бажання уникнути війни на два фронти... Подібні міркування змушували Хмельницького укласти союз із Московією 1654 р. Цим він хотів запобігти загрозі оточення України, що насувалася внаслідок взаємозближення Польщі й Кримського ханства»¹¹⁸. Проте досягти цього не вдалося. Навпаки, трапилося неочікуване: даний крок гетьмана призвів до подальшого зближення потенційних противників й укладення між ними у липні 1654 р. договору про військово-політичний союз, спрямований проти Московії та козацької України¹¹⁹. Запобігти веденню одночасних боїв із Кримом і Польщею (яких вдавалося, хоча і не без труднощів, уникати у 1648–1653 рр.) можна було лише точною координацією дій з російським військом проти спільного противника. Проте Росія, виходячи із власних геополітичних інтересів, зосередила зусилля на досягненні поставлених цілей у західному напрямі — Великому князівстві Литовському й Прибалтиці, залишивши, по суті, гетьманат сам на сам з Кримом і Польщею. За такої обставини вісь Варшава — Бахчисарай виявилася для козацької України значно небезпечнішою, ніж вісь Чигирин — Москва для Криму чи Польщі. Це обернулося для неї страхотливим спустошенням Брацлавщини й західних районів Київщини восени 1654 — взимку 1655 рр., стало однією з причин провалу західного походу восени 1655 р. та постійною загрозою вторгнення татарських орд з півдня, що стримувало козацьку Україну від активних дій проти Польщі у 1656–1657 рр. Щоб нейтралізувати антиукраїнську спрямованість політики Криму, гетьман у травні 1655 р. повідомив

¹¹⁸Лисяк-Рудницький І. Назв. праця. — С. 73.

¹¹⁹Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимзації: стосунки з Московією та Варшавою, 1654–1665. — К., 2001. — С. 72–87; Санін Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М., 1987. — С. 46–62, 85–89; Федорук Я. О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. — Ч. 1. — Львів, 1996. — С. 38–60, 127–168.

Стамбул про готовність прийняти протекцію султана й наполегливо шукав порозуміння з Бахчисараєм. Однак ці заходи дозволили лише дещо пом'якшити напружені стосунки з ханатом, не розв'язуючи проблеми в цілому.

IV. Як уже наголошувалося, визначальним чинником, який штовхав українську еліту до прийняття протекції Олексія Михайловича, виступала нагальна потреба одержання суттєвої військової допомоги (що знайшло відображення і в статтях договору 1654 р.). Проте цим сподіванням в основному не судилося справдитися. По-перше, російський уряд, вбачаючи основне завдання у відвоюванні Смоленська, оволодінні Білоруссю й стратегічними районами Прибалтики, відводив українському театру бойових дій у 1654 р. другорядну роль, хоча власне він виступав головним у боротьбі з Річчю Посполитою та Кримом. Маючи величезну перевагу над литовським військом — 70 тис. супроти 15–18 тис. (разом зі слугами) воїнів противника, — він, замість того, щоб направити на допомогу Б. Хмельницькому хоча б 30 тис. загін, розпорядився, аби гетьман негайно надіслав у Білорусію 20 тис. козаків¹²⁰, внаслідок чого українська армія (40 тис. воїнів) виявилася істотно послабленою перед загрозою наступу з північного заходу 40–50-тисячного (разом зі слугами) польського війська й з півдня — 30–40-тисячного татарського.

По-друге, не було розроблено спільного плану дій української та російської армій (міркування Г. Саніна про наявність «общих согласованных оперативных планов»¹²¹ не знаходить підтвердження з боку свідчень виявлених джерел), що позбавило гетьмана ініціативи у проведенні кампанії літа 1654 р.

По-третє, всупереч очікуванням Б. Хмельницького, що росіяни, розгромивши литовців, продовжать наступ на Польщу й таким чином скоють дії польської армії, російське командування зайнялося облогами міст, переселенням білорусів у Московію й утвердженням влади Росії у Білорусі й Литві. Пізньої осені 1654 р. воно взагалі згорнуло наступальні операції¹²².

По-четверте, російський уряд, дізнавшись про загрозу вторгнення польсько-кримських військ в Україну, не вніс істотних змін до стратегічного плану ведення війни й майже на три місяці запізнився з надісланням військової допомоги Б. Хмельницькому, яку той випрошував у царя та командування. Її потуга у 12 тис. вояків була занадто

¹²⁰Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 905–908, 929–933; Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667. — Мінск, 1995. — С. 10–15.

¹²¹Заборовский Л. В. 340 лет Переяславской рады. — С. 218.

¹²²Сагановіч Г. Назв. праця. — С. 16–32.

слабкою (чисельність виявилася навіть меншою за кількість козаків, відправлених до Білорусі), щоб успішно протистояти наступу ворога.

Внаслідок названих чинників прийняття протекції не призвело до якісного посилення обороноздатності козацької України, а відтак і зміцнення її безпеки. Позбавлений допомоги гетьман виявився безсилим запобігти успішному наступу поляків восени 1654 р., оволодінню ними Брацлавщиною й об'єднанню з татарами. Битва українсько-російського війська з польсько-кримським 29 січня — 1 лютого 1655 р. під Охматовим переможця не виявила. Тим не менше, вона дозволила противнику утримувати за собою до початку квітня окуповані терени Брацлавщини, які були ним перетворені на купу обезлюднених, покритих попелом руїн. За визнанням чернігівського воєводи Криштофа Тишкевича, тільки між Південним Бугом і Дністром стали попелом 270 поселень, було зруйновано 1 тис. церков і забрано татарами у ясир понад 200 тис. осіб¹²³. Зрозуміло, ці трагічні наслідки воєнної кампанії не могли не спонукати гетьмана й старшину розпочати пошук інших (окрім царської протекції) шляхів для забезпечення держави від подібних спустошливих нападів. Одним з них стало відновлення (всупереч договору з Росією) відносин з Портою й засвідчення готовності прийняти її протекцію¹²⁴. Влітку наступного року російське командування не спромоглося організувати похід на Крим силами 5-тис. корпусу вояків, 2 українських козацьких полків, донських козаків і калмиків, що дозволило Мегмед Гірею восени завдати удару з тилу по українсько-російській армії, яка перебувала під Львовом¹²⁵. Таким чином козацька Україна не отримала в очікуваних масштабах військової допомоги з боку Росії. А загроза з боку Польщі зникла восени 1655 р. внаслідок її захоплення Швецією, з якою вдалося встановити дружні відносини.

V. Основною умовою прийняття українською елітою протекції було зобов'язання царя «все Войско Запорожское, польскому королю не выдавать, и за них стоятъ» и «от всех неприятелей боронити». Її невиконання позбавляло сенсу саму протекцію. До кінця 1655 р. українська сторона не мала підстав побоюватися за дотримання Росією

¹²³БМЧ. ВР. — № 148. — Арк. 979–988; БН. ВМФ. — № 6680; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1020–1061; Санін Г. А. Отношения России и Украины... — С. 131–151; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... — С. 466–483, 491–505.

¹²⁴Архів головний актів давніх (Варшава). — Ф. 3, картон № 42, № 60. — Арк. 2; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (далі — НБУ. ІР). — Ф. II, 15425–15487. — Арк. 146–147.

¹²⁵Заборовський Л. В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656 гг.): Документы, исследование. — М., 1994. — С. 158; Санін Г. В. Отношения России и Украины... — С. 155–158.

цієї умови. Проте з названого часу у її зовнішній політиці окреслюється тенденція до пошуку порозуміння з Річчю Посполитою. Вона з'явилася внаслідок зіткнення російських інтересів із шведськими на теренах Великого князівства Литовського й Прибалтики, появи примарної надії на можливість успадкування царем польського трону після смерті Яна Казимира та явної недооцінки військово-політичної потуги Польщі¹²⁶. Зближення з Польщею й оголошення Москвою у кінці травня 1656 р. війни Швеції, в якій Чигирин вбачав союзницю, викликали глибоке занепокоєння у Б. Хмельницького. У своїх листах до царя та російських політиків він переконував їх у помилковості даного курсу, бо Польща, вигравши час і замирившись зі Швецією, поверне зброю проти України і Росії¹²⁷. Гетьман підозрював, що майбутнє замирення Росії й Польщі, якщо воно станеться, відбудеться за рахунок інтересів Української держави. Під цим кутом зору, справді, їхнє порозуміння таїло смертельну небезпеку для утвердження української незалежності¹²⁸. Насамперед Б. Хмельницького турбувала доля західноукраїнського регіону, що міг назавжди залишитися у складі Польщі. Щоб запобігти подібному розвитку подій, він, всупереч позиції Москви й умовам договору з нею, восени 1656 р. активізував переговори з Швецією, Трансільванією, Молдавією і Валахією про створення антипольської коаліції.

Побоювання Б. Хмельницького, як засвідчив хід російсько-польських переговорів у Вільно восени 1656 р., виявилися не безпідставними. По-перше, росіяни не допустили до них українське посольство Романа Гапоненка («власне як псів до церкви Божої»). Демонстративно ігноруючи його присутність, вони, на відміну від поляків, відмовлялися від спілкування з ним й, підкреслюючи його зайвність, навіть не сповістили про зміст укладеного перемир'я, чим у своїх інтересах скористалася польська сторона (повідомила українцям зфальшовані умови досягнутої угоди)¹²⁹.

¹²⁶Горобець В. Еліта козацької України... — С. 133–136; Кобзарєва Е. И. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. — М., 1998. — С. 58–89; Санін Г. В. Отношения России и Украины... — С. 75–79.

¹²⁷Документи Богдана Хмельницького. — С. 497–503, 510–511, 519–524; Іванов Д. И. Речь Посполитая в планах московских политиков накануне Виленских переговоров 1656 года (из истории международного кризиса в Восточной Европе середины XVII века) // Славяноведение. — 2002. — № 2. — С. 61–62.

¹²⁸Чухліб Т. В. Зовнішньополітичні наслідки договору 1654 року та проблема територіального поділу Української держави у 60–70-х роках XVII ст. // Українсько-російський договір 1654 р... — С. 30.

¹²⁹Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 556; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1243–1244; Кобзарєва Е. И. Указ. соч. — С. 150–151; Яковлєва Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1998. — С. 183.

По-друге, лиховісною ознакою для козацької України став сам факт можливого російсько-польського порозуміння з української проблеми без врахування її інтересів. Так, було досягнуто згоди (спроба Л. Заборовського поставити під сумнів її існування у тексті угоди виглядає непереконливою, оскільки висловлене ним міркування не опирається на критичний аналіз джерел), що після обрання царя польським королем «Україна, як член Речі Посполитої», мала повернутися до її складу. Передбачалася ліквідація українського державного життя, оскільки скликана впродовж першого року королювання Олексія Михайловича комісія з російських, польських й українських комісарів уповноважувалася виділити для Війська Запорозького лише «певний уділ» на терені козацької України. А до завершення її роботи козакам дозволялося проживати лише на території, визначеній умовами Білоцерківського договору, тобто у межах Київського воєводства¹³⁰. Як слушно зауважувала російська дослідниця Т. Яковлева, «та легкість, коли не легковажність, з якою московські послы погодилися урізати територію Гетьманщини до меж Білоцерківської угоди (хоча навіть поляки сподівалися найбільше на кордони, встановлені Зборівською!), не може не дивувати. Фактично це було порушення Переяславської угоди 1654 р., згідно з якою визнавався кордон, встановлений Зборівською угодою. Крім того, козаки опинилися в становищі подвійного протекторату (їхньою думкою щодо цього ніхто не поцікавився), і це також не відповідало «Березневим статтям». Навіть якщо взяти до уваги те, що даний пункт Віленської угоди ніколи не був виконаний, козаки мали усі підстави вважати, що їх зраджено»¹³¹.

Російський уряд продемонстрував готовність пожертвувати існуванням Української держави в ім'я досягнення далекоглядних, хоча й ілюзорних, геополітичних планів. І хоча до Андрусівського поділу її теренів з Польщею (1667 р.) було ще далеко, але перший крок на цьому шляху було вже зроблено. Наступний було здійснено у 1662 р., коли російське посольство отримало повноваження у переговорах з поляками засвідчити згоду Росії поступитися на користь Речі Посполитої Правобережжям, розділивши козацьку Україну по Дніпру¹³². У світлі сказаного зрозумілою стає вкрай негативна реакція гетьмана й старшини на одержані від посольства відомості про хід і наслідки Віленських переговорів. На зібраній старшинській раді Б. Хмельниць-

¹³⁰ БМЧ. ВР. — № 149. — Арк. 454–456; БН. ВМФ. — № 6708; Акты ЮЗР. — Т. VIII. — СПб., 1875. — С. 396–398; Заборовский Л. В. Католики, православные, униаты... — С. 339–340.

¹³¹ Яковлева Т. Назв. праця. — С. 187–188.

¹³² Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50–60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). — Саратов, 1960. — С. 58–60.

кий навіть висловився було за розрив договору з Московією: «треба отступить от руки царского величества»¹³³. Хоча згодом, після певних роз'яснень з боку Москви, гострота несприйняття перемир'я українською елітою пом'якшилася, все ж у її свідомості і почуваннях залишилася болісно нити образа за ігнорування інтересів козацької України й поселилася підозра щодо щирості політики Росії відносно Війська Запорозького. Мав рацію М. Грушевський, коли стверджував, що «військо і особливо старшина були незвичайно подраженні тим, що Москва трактувала про них без них. Сей факт став постійним аргументом против московської політики, против льюальности до Москви, против орієнтування на Москву. На сей доказ московського автократизму і грубого непошановання прав війська — що цар розпоряджався Козаками і Українцями взагалі, наче своєю худобою — «немов якимись безсловесними», не переставали нагадувати козакам усі хто підбивав їх проти Москви, і він твердо ліг в політичній свідомості України, як вічна остоорога против московської невірності, московської зради супроти козацтва і України»¹³⁴.

VI. Наступним наріжним каменем умов прийняття українською елітою протекції було гарантування царем дотримання у непорушності прав, свобод і привілеїв козацької України, що знайшло відображення і в змісті договору. Проте вже цього ж 1654 року російський уряд зробив перші спроби зміцнити у ній свою присутність, обмежуючи її внутрішній суверенітет. Так, уже в квітні з'явився було намір надіслати туди дворян з метою вчинити перепис населення, щоб виявити розміри виплачуваних ними податків, а також втрутитися у порядок збору податків з міщан¹³⁵. У серпні під час переговорів депутації духовенства на чолі з ректором Києво-Могилянської академії Інокентієм Гізелем на неї було вчинено потужний, хоча безуспішний, тиск, з метою спонукати визнати підвладність московському патріархові¹³⁶. Відправлене у грудні до гетьмана посольство Артамона Матвеєва та Федора Порошина мало домогатися від нього згоди на запровадження воєводського управління та створення 10 солдатських полків (по 1 тис. воїнів) під керівництвом російських офіцерів. На аудієнції 16 січня 1655 р. Б. Хмельницький відхилив ці пропозиції, не сприйняв він і натяку послів відмовитися (через хворобу) від командування українським військом під час запла-

¹³³Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 556.

¹³⁴Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1252.

¹³⁵Акты ЮЗР. — Т. X. — С. 569; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 837–838.

¹³⁶Акты ЮЗР. — Т. X. — С. 741–752; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 863.

нованого на весну спільного походу проти Польщі¹³⁷. Нову спробу впровадити воеводське управління Москва зробила у 1657 р. Зустрівшись у червні з її посольством, гетьман не дав згоди на надіслання воевод до Чернігова, Переяслава й Ніжина, відмовив у виплаті доходів до царської скарбниці й обстоював право на проведення самостійної зовнішньої політики, зокрема, у стосунках із Швецією й Трансільванією¹³⁸.

Допоки булава знаходилась у руках Богдана Великого, російська еліта, наштовхуючись на його потужну протидію й враховуючи міцність гетьманської влади, діяла вкрай обережно, уникаючи відвертого протистояння. Однак після його смерті у серпні 1657 р. ситуація почала змінюватися докорінним чином. Скориставшись тимчасовим послабленням верховної влади й загостренням соціально-політичних суперечностей у козацькій Україні, Москва почала наполегливо добиватися впровадження воевод до Чернігова, Переяслава, Ніжина, Корсуня й інших міст та надання їм права втручатися у судові справи, права контролювати збір податків і видатки із гетьманської скарбниці, повернення контрольованих козаками у Білорусі теренів тощо¹³⁹. У квітні — травні 1658 р. цар видає розпорядження про призначення воевод до Білої Церкви, Корсуня, Ніжина, Полтави, Чернігова й Миргорода, складення козацького реєстру, перепис міщан і селян із зазначенням повинностей, що мали місце до 1648 р.¹⁴⁰ Окрім цього, всупереч договору 1654 р., Москва відверто втрутилася у боротьбу за булаву й, заграючи з опозицією владі новообраного гетьмана Івана Виговського, сприяла спалаху братовбивчої громадянської війни в Українській державі. Активно зайнялася також формуванням проросійськи налаштованого угруповання серед козацтва городової і запорозької старшини, духовенства¹⁴¹.

Відверте нехтування Росією передбачених умовами протекції зобов'язань не могло не викликати масового спротиву з боку старшини й значної частини козацтва. Уже на Корсунській козацькій раді восени 1657 р. полковники І. Богун, М. Зеленський та третій (прізвище невідоме) заявили: «Быть нам у царского величества нельзе потому:

¹³⁷ НБУ. ІР. — Ф. II, 15557–15561. — Арк. 3–4зв., 12–13.

¹³⁸ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 564–572; Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації... — С. 17–18; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1415–1419.

¹³⁹ Яковлів А. Назв. праця. — С. 122–126.

¹⁴⁰ Акты ЮЗР. — Т. IV. — СПб., 1863. — С. 110; Т. VII. — СПб., 1872. — С. 200–205; Т. XV. — СПб., 1892. — С. 141–149; Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації... — С. 29–30; Яковлева Т. Назв. праця. — С. 260–262.

¹⁴¹ Бульвінський А. Г. Українсько-російська війна 1658–1659 рр.: Автореф. дис. ... к. і. н. — К., 1998. — С. 11–13; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. X. — К., 1998. — С. 106–186; Яковлева Т. Назв. праця. — С. 257–268, 275–277.

хотя он, государь, к нам и милостив, только начальные его государевы люди к нам не добры и наговорят государя на том, что привести нас во всякую неволю и пожитки наши у нас отнять»¹⁴². І. Богун влітку наступного року кричав російському послу стольнику Петру Скуратову: «...нам де воеводы ненадобны: жон де да детей наших переписывать приехали?... ты де к нам в Чигирин воеводою едешь? не здоров де от нас выедешь!»¹⁴³. І. Виговський також заявив послу, що «как де воевода приехал, так и поедешь», бо царські воєводи і ратники йому не потрібні і «вам де надобно такой гетман, чтоб взял за хохач и водить»¹⁴⁴. Зібрана ним рада ухвалила, «чтоб великого государя воеводам в черкеских городех не быть, а быть бы им полковникам по прежнему без воевод»¹⁴⁵. Такий розвиток подій неминуче висував на порядок денний української зовнішньої політики питання про доцільність збереження договору з Росією.

Справді, навіть побіжний огляд головних тенденцій у сфері українсько-російських відносин уже у перші роки його укладення дозволив виявити інтенсивний процес формування цілого комплексу суперечностей. Вони зумовлювалися не протистоянням доброї і злої волі обох сторін, а несумісністю їхніх цілей, яких вони хотіли досягти, погоджуючись на договір, протилежністю напрямів розвитку Української і Російської держав, відмінністю політичних культур й ментальності еліт. Еліта козацької України, як уже зазначалося, пішла на прийняття протекції у критичний період геополітичного становища держави, щоб зберегти її від ліквідації, домогтися за допомогою Росії розгрому Речі Посполитої й поширити владу на західноукраїнські землі. Поділяючи у своїй масі незалежницькі устремління (за характеристикою, даною восени 1659 р. коронним обозним Анджеєм Потоцьким, старшини прагнули «вчинитися вільними» й вважали за найкраще, щоб «не перебувати ні під в[ашою] кор[олівською] м[илістю], а ні під царем; сподіваються вони цього домогтися, обманюючи і лякаючи в[ашу] кор[олівську] м[илість] царем, а царя в[ашою] кор[олівською] м[илістю]»¹⁴⁶), вона, усвідомлюючи вимушеність зробленого кроку, найрішучішим чином виступала проти найменших порушень російською стороною умов договору. Причому, розглядала його не як віковичний акт міждержавних відносин, а як звичайну зовнішньополітичну угоду, до-

¹⁴²Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 44.

¹⁴³Там же. — С. 130.

¹⁴⁴Там же. — С. 128.

¹⁴⁵Там же. — Т. XV. — С. 273.

¹⁴⁶Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — Т. III. — К., 1898. — С. 382–383, 387.

тримання якої обумовлювалося лише корисністю для козацької України, в противному разі втрачалася доцільність її існування.

Російська еліта, на відміну від української, вбачала у договорі не акт міждержавних відносин, а принципово іншу сутність характеру взаємин Великої і Малої Русі. Слід погодитися із наступним міркуванням з цього приводу Б. Флорі: «Русская сторона воспринимала произошедшее как **акт воссоединения разных частей некогда единой Руси** под скипетром правителей, находящихся в Москве. Кстати, сама эта позиция, в конечном счете, объективно предрешала, что **никакой особой государственности на территории Украины быть не может** (виділено нами. — В. С.), коль скоро речь идет о воссоединении разных частей одного в сущности народа»¹⁴⁷. Даний погляд на козацьку Україну як на невід'ємну складову Росії й визначав політику щодо неї Москви не тільки у перші після підписання Переяславського договору роки, але й впродовж другої половини XVII–XVIII ст. Оцінюючи ситуацію, що склалася, М. Грушевський зазначав, що «московське правительство користувалося і сим роздвоєнням (між політичними домаганнями старшини і соціальними вимогами поспільства. — В. С.) і всіми ваганнями, замішаннями, суперечностями, щоб вести далі свою централістичну політику й обмежувати крок за кроком автономію України. Воно використовувало аспірації кар'єровичів і амбітників, деморалізувало козацьку старшину, крок за кроком виторговувало від неї відречення то від тої то від сеї політичної прерогативи, платячи авансами, маєтностями, уступками...»¹⁴⁸.

Враховуючи сказане, не бачимо вагомих аргументів на користь думки, що для тогочасної Української держави обрання царської протекції було оптимальною альтернативою з-поміж можливих «польської», «кримсько-османської» і «шведської»¹⁴⁹. Кожна з них у тих чи інших конкретних обставинах могла мати для неї певні позитивні аспекти, проте всім їм був притаманний спільний істотний негативний момент — прагнення «протекторів» звести до мінімуму, якщо не знищити зовсім, суверенітет України. Зрозуміло, договір не міг задовольняти українську еліту, тому вона у пошуку оптимальнішого варіанту змінювала «протекторів», правда, не завжди успішно. Зіткнувшись із брутальним імперським втручанням Москви у внутрішньополітичне життя держави, її намаганням перетворити козацьку Україну на ро-

¹⁴⁷Восточные славяне в XVII–XVIII веках... — С. 10.

¹⁴⁸Грушевський М. 250 літ // Народна газета. — 1991. — № 12(20). — С. 6.

¹⁴⁹Заборовский Л. В. 340 лет Переяславской рады. — С. 219; Его же. Переяславская рада... — С. 43.

сійську провінцію, вона пішла на розрив відносин з нею, уклавши 16 вересня 1658 р. Гадяцьку угоду з Річчю Посполитою.

Отже, договір 1654 р. проіснував всього близько 4,5 років. Виступивши його ініціатором, українська сторона, обманувшись у своїх сподіваннях, відмовилася від нього. Представляючи собою типовий договір про прийняття протекції, він не передбачав ані «возз'єднання» України з Росією, ані поневолення України Росією. Такі й подібні їм оцінки становлять собою плід міфотворчих зусиль істориків, публіцистів, письменників, поетів та політиків. А як і чому змінився характер українсько-російських відносин пізніше — це вже інше питання, що потребує окремої розмови.